

OSMANLI TOPLUMUNDA EVLİLİK İÇİ ŞİDDETİN FETVALARA YANSIYAN SURETLERİ VE MÜFTÜLERİN LAZIM GÖRDÜĞÜ MÜEYYİDELER

Dr. Öğr. Üyesi Muharrem MİDİLLİ*

Özet: Bu makale Osmanlı fetvalarına yansıyan yönleriyle evlilik içi şiddeti ve müeyyidesini ele almaktadır. Amaç müftülere bizzat sorulmuş olan fetvalardan hareketle Osmanlı toplumunda evlilik içi şiddetin şekillerini ve hâkim hukuk sistemindeki muhtemel yaptırımlarını göstermektir. Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış müftülere ait binlerce fetva Osmanlı toplumunda evlilik içi şiddetin genellikle kocadan karısına yönelik olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Hakaret ve küfür evlilik içinde kadının maruz kaldığı en yaygın şiddet şeklidir. Müftülerin genellikle tazir öngördüğü bu şiddet şekli kimi durumlarda kocayı liân veya tecdid-i iman yapmak zorunda bırakır. Her iki durum da evlilik bağından kurtulmak isteyen fakat kanuni sebebi olmayan kadınlara tefrik imkânı verir. Müftüler karısını haklı bir sebep olmadan döven kocaya tazir cezası öngörür. Dövmek kendi başına kadına tefrik hakkı vermese bile talâkın bir daha dövmemeye talik edildiği durumlarda boşanma sebebidir. Kocanın zihâr yoluyla eşini mağdur etmesi veya eşleri arasında adaletsiz davranması hâllerinde tazir gerekir. Kesin bir şekilde boşadığı eşiyse cinsel ilişkiyi sürdüren koca hakkında zina kapsamında ölüme kadar varabilen ağır cezalar lazım görülür. Kadının ikrah altında nikâhlanması ya da evlilik içinde ters ilişkiye zorlanması ağır bir tazir cezasına tabidir. Kocanın karısını kasten veya ihmâl suretiyle nafakasız terk ettiği, ikrah altında mehîr ve nafaka gibi maddî haklarından feragat ettirdiği veya ölüm hastalığında mirastan mahrum bırakmak amacıyla boşadığı hâllerde kadının hakları korunur. Makale Osmanlı kadının evlilik içinde maruz kaldığı koca şiddetinin fetvalara yansıyan bütün bu şekillerini ve müftüler tarafından gerekli görülen müeyyidelerini betimlemekte ve yorumlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hukuku, Evlilik İçi Şiddet, Kadın, Fetva, Yaptırım.

Forms of Marital Violence Reflected in Fatwas and Its Sanctions Deemed Necessary by Muftis In Ottoman Society

Abstract: This article deals with marital violence and its sanction, as reflected in the Ottoman fatwas. It aims to describe the forms of marital violence in Ottoman society and its possible sanctions in the prevailing legal system, based on the fatwas that were asked to the muftis personally. Thousands of fatwas belonging to muftis who served in Anatolia and Rumelia indicate that marital violence in Ottoman society was generally perpetrated from husband to wife. Insulting and swearing are the most common forms of violence against women in marriage. This form of violence, which muftis usually consider the tazir necessary, sometimes compels the husband to make *li’ân* or renew his faith. Both situations allow women who want to get rid of the marriage bond but do not have a legal ground to be separated. Muftis deem the tazir necessary for a husband who beats his wife without just cause. Even if beating does not give the woman the right to be separated, it is a reason for divorce in case where the *talâq* is bound to not beating. Tazir is required in cases where the husband victimizes his wife through zihâr or acts unjustly between his wives. Severe punishments up to death within the scope of adultery are deemed necessary for the husband who continues sexual relations with his wife, whom he has definitely divorced. It is subject to a heavy tazir punishment if a woman is married under compulsion or forced to have an anal intercourse within the marriage. The rights of the woman are protected in cases where the husband leaves his wife without alimony intentionally or negligently and forces her to give up tangible rights such as dowry and alimony, and divorces her to deprive of inheritance in fatal illness. The article describes and interprets all these forms of husband violence that Ottoman women were subjected to in marriage, reflected in the fatwas, and the sanctions deemed necessary by the muftis.

Keywords: Ottoman Law, Marital Violence, Wife, Fatwa, Sanction.

* Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı, muharrem_midilli@trabzon.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4502-3447. Bu çalışma TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürüttüğüm 119K818 numaralı proje çalışmalarından üretilmiştir. Destekleri için TÜBİTAK’a teşekkür ederim.

GİRİŞ

Kocası tarafından üç talâkla boşandığını öne süren bir kadın ikrar ve şahit yokluğu nedeniyle iddiasını ispat edemediği için kötü günler geçirmektedir. Kazaen evli görünse de diyaneten nikâhlı olmadığı eski kocasının zor kullanarak cinsel birlikteliği sürdürmesine mani olamamaktadır. Zina mahiyetindeki birlik-teliğe razı olmayan kadın o kadar çaresizdir ki kurtuluş için intihar etmek, kocasını öldürmek veya evden kaçmak gibi birbirinden kötü seçenekler arasında tercih yapmaya çalışmakta; alternatif olarak kocasına mahkemede yemin ettirmenin işe yarayıp yaramayacağını öğrenmek istemektedir. Danıştığı müftü kendisine intiharın caiz olmadığını söyler ve mahkemede kocasına yemin verdirmesini tavsiye eder; eğer yalan yemin ederse ve elinden başka türlü kurtulamazsa kocasını zehirlemesi hâlinde -sadece ahirette değil- dünyada da her hangi bir yaptırıma maruz kalmayacağını belirtir. Gayrimeşru ilişkiyi devam ettiren kocadan kurtulmaya hiçbir şekilde güç yetiremeyen kadın bir süre sonra kendini müftüye yeni bir soru yöneltirken bulur: “Zevcinin haberi yok iken birine tezevvüç edip hülle eylese caiz olur mu?” Biçare kadın hâkim hukuk düzeninin tehlikeli sularında bilinçsizce seyreden kocanın sebep olduğu felaketi ortadan kaldırmak için marjinal bir yoldan diğerine savrulur. Mezhep ve kanun tarafından sınırlanmış olan müftü, hangisinin daha az kötü olduğu hususunda gerçekte makul bir tercih yapılamayacak bu yollardan sonuncusuna da izin verildiğini söylemek zorunda kalır.¹ Üskübî Pîr Mehmed Efendi’nin (ö. 1020/1611) ve diğer bazı müftülerin fetva mecmualarında zikredilen bu anlatıda aile birliğini yeniden temin etmek için fedakarlık yapması gereken taraf başına gelenlerde hiçbir dahli olmayan kadındır. Kazaen evli görüldüğü ama diyaneten artık yabancı bir kişi konumunda bulunan eski kocasının zoruyla zinaya katlanmış olmanın yanında şimdi de evliliğini meşru bir şekilde devam ettirmek için zifaktan sonra boşanmak üzere kurgulanmış gerçek bir evlilik yapmak mecburiyetindedir. Bunun için başka bir kişiyle gizlice nikâhlanması, zifafa girmesi, ayrılması, iddet beklemesi ve eski kocasıyla bir tür teccid-i nikâh görünümü altında yeniden evlenmesi gerekmektedir. Sorumsuz kocası tarafından şiddetin hemen her türlüünü içeren bu yüz kızartıcı süreci yaşamak zorunda bırakılmıştır. Osmanlı fetva mecmuaları kadının aile içi şiddetin muhtelif türlerine maruz kaldığını gösteren benzer anlatı ve yakınmalarla doludur. Bu çalışma Osmanlı toplumunda müftülere bizzat sorulan fetvalardan hareketle kadının maruz kaldığı aile içi şiddetin hangi şekillerde meydana geldiğini ve nasıl cezalan-

1 Pîr Mehmed Efendi, *Muinü'l-müftî*, vr. 34^{a-b}; Mevlânâ Pîri Efendi, *Suveru'l-fetâvâ*, vr. 37^{a-b}; *Kitâb-ı Fetâvâ's-Sivâsiyye*, vr. 25^{a-b}.

dırıldığını göstermeye çalışmaktadır. Amaç çoğunlukla gerçek olaylara dayanan (asli) fetvalardan hareketle klasik Hanefî hukukunun aile içi şiddete ilişkin yaklaşımını tasvir etmek ve bu yaklaşımın müftülerce Osmanlı bağlamında nasıl pratik hâle getirildiğini göstermektir. Aile hukukuyla ceza hukukunun ortak alanında yer alan çalışma teorik malumatın yanında esas itibarıyla müftülere bizzat sorulan tarihi belge niteliğindeki fetvaları veri kaynağı olarak kullanan olgusal nitelikli bir yapıya sahip olması yönünden önemlidir.

Evlilik içi şiddet özellikle son yarım asırdır artan farkındalıkla beraber tıp ve sosyal bilimlerin muhtelif dallarında sayısız araştırmaya konu edilmiştir. Geleneksel ailede tabii ve hatta vazife kabul edilen bazı davranışlar günümüzde artık şiddet olarak görülmekte ve cezalandırılmaktadır. Evlilik içi şiddetin anlamı ve mahiyetine ilişkin geleneksel anlayışın hızla değişmesiyle birlikte İslâm'ın temel kaynaklarında yer alan bazı ifadelerin izaha muhtaç hâle gelmesi ve dini değerlerin şiddeti önlemede oynayabileceği muhtemel rolün gösterilme gereği ilahiyat alanında yeni araştırmaların yapılmasını teşvik etmiştir. Birçoğu savunmacı bir üslupla kaleme alınan, dini değerlere gerçekte sahip olduklarından farklı işlevler yükleyen veya keyfi semantik tahlillerden hareketle tartışmalı yorumlar içeren bu araştırmalarda akademik dilin yer yer kaybolduğu görülür. Öte yandan evlilik içi şiddeti İslâm hukukunun geçmiş uygulamaları bağlamında ele alan, özellikle Hanefî yorumunun hâkim olduğu Osmanlı dönemi mahkeme kararları çerçevesinde inceleyen ve kadının hak arama temasını ön plana çıkaran hukuk tarihi araştırmaları da yapılmıştır.² Literatürde evlilik içi şiddete maruz kalan Osmanlı kadınlarının hak aramak için bazen kendi başına bazen de mahkeme süreçlerinde kullanmak üzere sıklıkla fetva talebinde buldukları yeterince vurgulanmamıştır. Yargı dışı uyuşmazlık giderme yollarının hayli etkin olduğu Osmanlı hukuk pratiğinde fetva şiddet mağduru kadınlar için en az mahkeme kadar önemli ve muhtelif nedenlerle mahkemenin ulaşılabilir olmadığı durumlarda başlıca hak arama yoludur. Bir müftüden, daha iyisi şeyhülislâm'dan alınacak bir fetva çoğu kez mahkeme hükmünün ne olacağı hakkında kuvvetli bir ihtimal oluşturur ve tarafların mahkemeye gitmeden uzlaşmalarını sağlayabilir. Literatürdeki araştırmaları konunun fetva mecmualarına yansımaları yönünden tamamlaması ve

2 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Havva Selçuk, "Kadına Uygulanan Şiddetin Osmanlı Mahkeme Tutanaklarına Yansımaları", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, c. 1, sy. 1 (2013), 109-126; Nevin Ünal Özkorkut, "İslâm Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Koca Şiddetine Karşı Kadının Başvurabileceği Hukuk Yolları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 65, sy. 1 (2016), 231-248; Veynel Gürhan, "18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kadın ve Hukuk: Amid Mahkemesi'nde Kadınların Hak Arama Süreçlerine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sy. 3 (2017), 1644-1664.

geliştirmesi ümit edilen bu çalışma Osmanlı toplumunda kadına yönelik evlilik içi şiddetin şekilleri yanında kamu ve özel hukuk müeyyideleriyle cezalandırılma biçimlerini göstermesi açısından özgün bir niteliğe sahiptir. Çalışma mezkur meseleyi önemli Osmanlı müftülerinin ortaya çıktığı 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadarki uzun dönemde ele almakla birlikte daha çok 16-18. yüzyıllara odaklanmaktadır. Bunun nedeni kabaca 18. yüzyılın sonlarına kadar büyük fetva koleksiyonlarının sonraki yüzyılları da etkisi altına alacak şekilde tamamlanmış olmasıdır. Çalışma sırasında Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış müftülere ait binlerce fetvanın kronolojik olarak incelenmesi Osmanlı aile yapısının ve problemlerinin 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar genellikle aynı kaldığını göstermektedir. Tanzimat’la birlikte hukukun diğer alanlarında meydana gelen köklü değişimlerin bir benzerini aile hukukunda görebilmek için esas itibarıyla Hukuk-i Aile Kararnamesi’nin çıkarıldığı 1917 yılını beklemek gerekir.³ Başka bir ifadeyle yapısı ve temel meseleleri itibarıyla Anadolu ve Rumeli’de yekpare bir Osmanlı aile hukukundan bahsetmek mümkündür. Fetva mecmualarındaki veriler Osmanlı toplumunda evlilik içi şiddetin çoğunlukla kocadan kadına yönelik olarak gerçekleştiğini ve evlilik içi şiddetin olağan mağdurunun kadın olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte nadiren de olsa çocuklardan ebeveyne ya da karıdan kocaya yönelik şiddet anlatılarına rastlanabilmektedir. Çalışma sadece evlilik içinde kocanın karısına uyguladığı şiddete odaklanmakta ve aile bireylerince farklı yönlerde uygulanan şiddeti müstakil çalışmalara bırakmaktadır.

1. OSMANLI KADINININ EVLİLİK İÇİNDE MARUZ KALDIĞI ŞİDDETİN EN YAYGIN ŞEKLİ: HAKARET VE KÜFÜR

Osmanlı ailesinde evlilik içi şiddet çoğu kez sözlü olarak meydana gelir. Hâkim hukuk sistemine göre kocanın karısına sarf ettiği incitici bir sözün şiddet olarak nitelenebilmesi için haksız bir nedene dayanması, ceza gerektirmesi veya en azından dinen günah sayılıyor olması gerekir. Kocanın karısını açık bir haramdan/kötülükten ya da evlilik hukukuna aykırı davranıştan men etmek için kullandığı uyarı amaçlı sözler duygusal yönden zarar verici olsalar bile şiddet olarak değerlendirilmez. Hakaret ve küfür her durumda şiddet olarak kabul edilir. Osmanlı müftüleri bir kimsenin *cima lafzıyla* karısının ağzına veya annesine/babasına söven; karısına *rusbi ve/veya kahbe, zaniye, fahişe, kafire* ve benzeri şe-

3 Nitekim Mehmet Akif Aydın Tanzimat dönemi Osmanlı aile hukukunu Hukuk-i Aile Kararnamesi’ne zemin hazırlayan ve ahlında bazıları klasik dönemde de görülen bir kısım gelişmeleri izah ederek anlatmaktadır. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, s. 137-155.

killerde hakaret eden kocalar hakkında -belli durumlarda kazf haddini gerektirenler hariç- tazir cezası öngörür.⁴ Cezanın nedeni Hanefî müelliflerin genel bir kural olarak zikrettiği üzere karşılığında had cezası bulunmayan her bir masiyetin tazir kapsamında olmasıdır.⁵ Nitekim kocanın karısına ya da karısının annesine ettiği küfür veya hakareti tazirle cezalandıran bazı fetvaların nüsküllerinde bu genel kural hatırlatılır.⁶ Kocanın uyguladığı sözlü şiddetin cezalandırılabilmesi için mağdur olan karısının mahkemeye şikâyetinde bulunması gerekmektedir. Şiddete maruz kalmış kadınlar tarafından talep edildiği açık olan bu fetvalar mahkemeye yapılacak şikâyetin habercisidir.

Aile içi sözlü şiddet cezai müeyyide yanında bazen evlilik birliğini sonlandırmak suretiyle ağır bir medeni müeyyide gerektirir. Gerçekten kocanın karısına yaptığı hakaret ve küfürlerin bir kısmı kazf/zina iftirası suçu kapsamında *mülâane/liân* yolunun açılmasına veya iman dairesinin dışına çıkmasına neden olur. Her iki durum da evlilik bağından kurtulmak isteyen fakat ayrılmaya hukuki bir yol bulamayan kadınlara tefrik imkânı verir. Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi (ö. 945/1539) sinirliyen karısına "Bre kafir bre urusbi" diyerek söven kişinin tazire müstahak olacağını ve karısı talep ederse liân kapsamında tefrik edileceğini belirtir.⁷ Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) ve Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi (ö. 1053/1644) gibi şeyhülislâmlar sinirliyen/çekiştiği (muhsana/seyyide) karısına *rosbi* ve *kahbe* diyerek hakaret eden kocaya ne lazım olacağı sorusuna *rosbi* dediği için kazf haddi, *kahbe* dediği için tazir cevabını verir.⁸ Benzer şekilde Şeyhülislâm Hocazâde Esad Efendi (ö. 1034/1625) muhsana/iffetli zevcesine "Bre kahbe, bre rusbi" diye hakaret eden kişiye, zevcenin talebiyle tazir ve liân gerekeceğini ifade eder.⁹ Çünkü koca kafir ve *kahbe* gibi kelimelerle karısına hakaret etmiş ve *urusbi/rusbi* kelimesiyle zina isnadında bulunmuş sayılmakta-

4 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 42^b, 76^a, 77 79^{a-b}, 79^b, 83^a; Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 67^b, 69^a, 69^b, 70^b; Hoca Sadedin Efendi, *Fetâvâ-yı Sadeddin Efendi*, vr. 11^b; Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*, vr. 24^a; Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe*, vr. 28^b; 43^a; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 67^b, 68^a, 70^a, 72^b, 75^a, 75^b; Minkârizâde, *Fetâvâ-yı Minkârizâde*, vr. 48^a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 151, 152, 148-149; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 115; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî*, vr. 49^b; Seyyid İbrahim Edhem, *Nehriyyetü'l-fetâvâ*, vr. 82^b; Ahmed el-Mostarî, *Fetâvâ-yı Ahmediyye*, vr. 36^a, 37^b; Âkifzâde, *Mecelletü'l-mehâkim*, vr. 100^b; Abdurrahman Efendi, *Sefinetü'l-fetâvâ*, I, 182^b, 184^a; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftin*, 209^b; Ahmed Hamdullah el-Ankaravî, *Mirâtü'l-mürâfi'in*, vr. 36^a/71.

5 Zeylai, *Tebyinü'l-hakâik*, III, 207; Bâbertî, *el-İnâye*, V, 252; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 217.

6 Bk. Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 151; Seyyid İbrahim Edhem, *Nehriyyetü'l-fetâvâ*, vr. 82^b.

7 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 45^a.

8 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 79^b; *Mecmûatü'l-fevâid*, vr. 89^a; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 67^b; Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 65^a.

9 Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe*, vr. 42^b.

dır.¹⁰ Zina isnadının söz konusu olduğu durumlarda dava açılmışsa taraflar mahkemede usulüne uygun bir şekilde yeminleştikten sonra hâkim tarafından tefrik edilir. Bu tefrik bir bâin boşama sayılır.¹¹ Böylece kocanın karısına yönelik sözlü şiddeti ağır bir medeni müeyyideyle telafi edilmiş olur. Aslında koca aynı sözlü şiddeti yabancı bir kadına uygulamış olsaydı -zinayı ispat edemediğinde- kazf suçu işlemiş olacak ve doğrudan had cezasına çarptırılacaktı.¹² Ancak zina isnadında bulunduğu kişi kendi karısı olunca kazf haddinin yerini liân usulü almakta; liân kapsamında mahkemede yaptığı yeminle tekit edilmiş şehadetler kazif haddi yerine geçmektedir.¹³ Haddin gerekmemesi için kazf suçunun meydana geldiği sırada tarafların evli olması yeterlidir. Nitekim Sa'dî Çelebi bir fetvasında "bre rosbi" diyerek hakaret ettiği karısını murafaadan önce üç talâkla boşayan kocanın -liân şartları varsa- kazf haddine çarptırılmayacağını ifade eder.¹⁴ Karısının dava açmasından sonra koca liân ya da kendini tekzip etme seçeneklerinden birini tercih etmek zorundadır; hem liândan hem de kendini tekzip etmekten kaçınan koca ikisinden birine zorlanmak üzere hapsedilir. Liânı tercih ederse tefrik edilir, kendini tekzip ederse kazif haddine çarptırılır.¹⁵ Hâkim hukuk sistemindeki bu kural Erzurum müftüsü Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1225/1810) bir fetvasına aynen yansımıştır. Fetvaya göre iffetli bir kadın kendisine "bre rusbi" şekline kazf eden kocasını dava eder. Liân şartları bulunduğu için kocaya liân teklif edilir. Müstefti liândan kaçınan ama kendini de tekzip etmeyen kocaya ne lazım olacağını öğrenmek istemektedir. Müftünün cevabına göre koca liân edinceye yahut nefsinin tekzip edinceye dek hapsedilmeli ve nefsinin tekzip ederse kazif haddine çarptırılmalıdır.¹⁶

Kocanın karısına uyguladığı sözlü şiddet kimi durumlarda iman dairesinin dışına çıkmasına sebep olur. Osmanlı müftüleri karısının dinine, imanına veya mezhebine galiz küfürler eden kocanın imanı yanında nikâhını da yenilemek mec-

10 Nitekim Âkifzade *rosbi* tabirinin *zani* demek gibi olduğunu ve kazf haddini gerektirdiğini ifade eder. Âkifzâde, *Mecelletü'l-mehâkim*, vr. 101^a.

11 Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 132-133; Mevkûfâtı, *Mülteka Tercümesi*, I, 277.

12 Minkârizâde bir fetvasında afife ve muhsana bir kadına urusbi diyerek söven kişiye kazif haddini gerekli görür. Minkârizâde, *Fetâvâ-yı Minkârizâde*, vr. 43^a.

13 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, I, 281; Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, s. 268; Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 128. Nitekim bazı fetva kitaplarında bir kişinin kendi karısına zina iftirasında bulunduğu sabit olursa kazf haddi gerekmeceği ifade edilmektedir. Pîr Mehmed Efendi, *Muinü'l-müftî*, vr. 65^a; Mevlânâ Pîri Efendi, *Suveru'l-fetâvâ*, vr. 68^a; *Kitâb-ı Fetâvâs-Sivâsiyye*, vr. 49^b.

14 Sa'dî Çelebi, *Fetâvâ*, s. 217; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 45^a; Benzer bir fetva: Minkârizâde, *Fetâvâ-yı Minkârizâde*, vr. 127^b.

15 Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 130; Mevkûfâtı, *Mülteka Tercümesi*, I, 277.

16 Abdurrahman Efendi, *Sefinetü'l-fetâvâ*, I, 182^b.

huriyetinde olduğunu ifade ederler.¹⁷ Bu mecburiyet evlilik bağından kurtulmak isteyen ama hukuki bir sebep bulamayan kadınlara ayrılma fırsatı verir. Ebussuûd Efendi'nin bazı fetvalarına göre karısının ağzına ve dinine/imanına *cima lafzıyla* küfreden kocaya *tazir-i şedid*, *tecdid-i iman* ve *tecdid-i nikâh* lazım gelir. Karısı kendisiyle yeniden nikâhlanma veya başka biriyle evlenme hususunda serbesttir.¹⁸ Şeyhülislâm karısının dinine ve imanına *cima lafzı ile* söven koca hakkında "Kafirdir, katli helaldir ve helali haramdır" ifadelerini kullanır.¹⁹ Benzer şekilde Sun'ullah Efendi (ö. 1021/1612); annesinin ve karısının ağzına ve imanına *vat ile* söven kişinin kafir olacağını ve karısının kendisinden ayrılmış sayılacağını ifade eder.²⁰ Yahyâ Efendi eşinin ağzına ve mezhebine *cima lafzıyla* söven kocaya şer'an tazir; hak mezhebe sövdüyse tecdid-i iman ve nikâh gerekeceğini belirtir.²¹ Koca nikâhı yenilemesi için karısına cebir uygulayamaz. Erzurum müftüsü Abdurrahman Efendi'nin zikrettiği bir fetvaya göre koca karısının ağzına/dinine ve imanına *cima lafzıyla* söverse karısı kendisinden ayrılmış olur; imanını yeniledikten sonra nikâhını da yenilemek istediğinde imtina eden karısını "Nefsini bana tezvîc eyle" diyerek zorlayamaz.²² Bu durum kocasından ayrılmak isteyen fakat katı Hanefî kuralları içinde hukuki bir yol bulamayan kadınlar tarafından değerlendirilecektir.

2. HAKSIZ YERE DÖVMEK: "ZEYD ZEVCESİ HİND'İ Bİ-GAYRİ VECHİN ŞER'İYYİN DARB EYLESE ZEYD'E NE LÂZİM OLUR? EL-CEVÂB: TA'ZİR LÂZİM OLUR"

Osmanlı hukuk sistemi belli durumlarda kocanın karısını tazir etmesine izin verir. Tazir Şari tarafından belirlenmiş olan had cezalarının dışında kamu otoritesinin takdirine bırakılmış yaptırım kategorisidir. Çivizade Muhyiddin Meh-

17 Ebussuûd Efendi kişiyi küfre düşüren sözlerin talâksız firkat meydana getirdiğini, bu firkatin bâin talâk mertebesinde haramlığa neden oluşunu, nikâhın yenilenmesi gerektiğini ve nikâhsız tasarrufun zina olacağını ifade eder. *Mecmûatü'l-fevâid*, vr. 47^b.

18 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 33^b; *Mecmûatü'l-fevâid*, vr. 92^b; Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasına göre *cima lafzıyla* karısının ağzına söven bir koca kafir olmaz ve karısı da boş olmaz. Sadece tazir gerekir. Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 96^a. Bununla birlikte mezkur davranışın kocayı kafir yapacağını ifade eden fetvalara da rastlanmaktadır. *Nehriyyetü'l-fetâvâ*'da yer bir fetvaya göre *cima lafzıyla* karısının ağzına söven bir koca kafir ve karısı boş olur. Kocanın tövbe etmesi gerekir. Tövbe ederse tazir, etmezse ölüm cezasına çarptırılır. Fetvanın nükûlünde kocanın kafir olmasının sebebi iman ve Kur'an mevzii olan ağza sövmesi olarak açıklanır ve onların mevziine sövenin onlara sövmüş olacağı ifade edilir. Seyyid İbrahim Edhem, *Nehriyyetü'l-fetâvâ*, vr. 81^a.

19 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 79^a.

20 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*, vr. 8^a.

21 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 70^b.

22 Abdurrahman Efendi, *Sefinetü'l-fetâvâ*, I, 136^a, 186^b.

med Efendi (ö. 954/1547) haddi yerine getirmenin sadece yöneticilerin sorumluluğunda olduğunu ama tazirin kişiler tarafından da yerine getirilebileceğini ifade eder. Onun kişiler tarafından uygulanabilen tazire verdiği örnekler arasında kocanın karısını tazir etmesi de vardır.²³ Ancak kocanın karısına uygulayabildiği tazir hukuken ispatlanmış bir suçun ilgili makam tarafından bağlayıcı tarzda karar verilmiş karşılığı olmadığı için kamu hukuku açısından teknik anlamda ceza sayılmaz. Bu bağlamda tazir teriminin kullanılması onun kamu hukukundaki anlamıyla cezadan daha kapsamlı bir önleme ve tedip aracı olarak görülmesinden kaynaklanır. Birçok fıkıh kitabının tazir bölümünde kocanın hangi durumlarda karısını tazir edebileceği belirtilmektedir.²⁴ Bazı fetva kitaplarının yine tazir bölümünde yer alan “ta‘zîrû‘z-zevc” (kocanın taziri) şeklindeki başlıkta konuyla ilgili fetvalar yer alır. Başlığın ilk fetvasında kocanın karısını hukuki bir sebep olmadan dövmesi durumunda cezalandırılması gerektiği belirtilir.²⁵ Fetva bir yandan kocayı karısını haksız yere dövmemesi hususunda uyarırken diğer yandan haklı olduğu durumda dövüleceğini ima eder. Gerçekten hâkim hukuk anlayışı kocanın -aşağıda beyan edilecek- belli durumlarda karısını tazir etmesini şiddet olarak görmez ve cezalandırmaz. Hanefî fakihî Alâüddin el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) ifadelerine göre koca itaatın gerekli olduğu yerlerde itaat etmeyerek *naşize* olan karısını *tedip* etme hakkına sahiptir. Ancak tertibe riayet etmelidir; önce karısına şefkat ve nezaketle nasihat etmeli, nasihat işe yaramadığında cinselliği kullanmalıdır; bu da fayda vermezse karısını hafif bir şekilde dövülebilir.²⁶ Müellifin *tedip* kelimesini kullanması dövmenin hafif oluşu yanında terbiye etme ve doğru yola getirme amacı taşıdığına işaret eder. Kocanın dövme hususunda haddi aşması cezalandırılmasına neden olur. Nitekim Ebussuûd Efendi karısını haksız yere şiddetli bir şekilde devalarca döven kocaya ağır bir dayak cezası verilmesini gerektiğini belirtir.²⁷ Dayak cezasının ağır oluşu kocanın karısını şiddetli şekilde dövmesinden kaynaklanır. Mostar müftüsü Ahmed Efendi (ö. 1190/1776) karısını *darb-ı fahiş ile* döven kocaya darbin sebebini sorgulamaksızın şer‘an tazir cezası lazım olacağını ifade eder.²⁸ Kısaca kocanın tazirinin şiddet sayılmaması için haklı bir sebebe dayanması, tavsiye edilmiş yollar işe yaramadığında uygulanması ve kesinlikle haddi aşmaması gerekmektedir.

23 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, s. 91.

24 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, I, 378; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, V, 53; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 375.

25 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 158; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî*, vr. 51^b; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, vr. 210^a.

26 Kâsânî, *Bedai'ü's-sanâi'*, II, 334.

27 *Fetvâ Mecmûası* (2868), vr. 53^b.

28 Ahmed el-Mostarî, *Fetâvâ-yı Ahmediyye*, vr. 37^a.

Osmanlı aile hukukunda kocaya karısını tazir etme izni verilmesinin hukuk düşüncesinde bazı izdüşümleri vardır. Bunlardan birincisi nikâh akdiyle kocanın karısına bir yönden malik sayılmasıdır. Klasik fıkıh kitaplarında nikâhın, “milk-i müta üzerine yapılan akit” olarak tarif edilmesinin nedeni budur.²⁹ Nikâh akdinin mevzuu koca tarafından mehir karşılığında elde edilmiş olan cinsel istifadedir (*milk-i müta*). Koca karısının rakabesine yani köle gibi bizzat kendisine olmasa bile akitten sonra ödediği mehirle cinsel istifadesine malik olur. Başka bir ifadeyle kocanın ödeme karşılığında tasarruf etme hakkı kazandığı bir menfaat söz konusudur. Pek çok fetvada mezkur menfaatin kullanımından bahsedilirken tasarruf kelimesinin tercih edilmesi bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Hukuk düşüncesi tasarrufun gereği üzere gerçekleşmesi hususunda kadına sorumluluk yükler ve hiçbir özürlü olmadan sorumluluğu yerine getirmedeği durumda kocaya tazir hakkı verir. Minkârîzâde Yahyâ Efendi (ö. 1088/1678), Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703), Menteshâzâde Abdürrahim Efendi (ö. 1128/1716) ve Abdurrahman Efendi gibi müftüler kocanın davetine rağmen (her hangi bir haklı gerekçesi olmadan) ilişkiden kaçınan karısını tazir edebileceğini ifade ederler.³⁰ Teknik olarak bu hak muaccel mehrin verilmiş olması şartıyla sadece malik olunan menfaatten faydalanma bağlamında kullanılabilir. Fakat gerçekte kadının itaat yükümlülüğü bulunan hususların kapsamı biraz daha geniştir. Temelde kocanın tasarruf hakkını korumayı amaçlayan bu hususların en önemlisi kadının kendisini kocası tarafından temin edilen evde tutması ve evi izinsiz terk etmemesidir. Aksi durumda hukuk kocanın hakkını korumak için gerektiğinde taziri de içeren tedbirler almaya ses çıkarmayacaktır. Nitekim Ebussuûd Efendi izinsiz babasının evine gittiği için karısını döven kişiye ne gereceğini soran kişiye “Çok nesne lâzım olmaz” cevabını verir.³¹ Aynı şekilde Minkârîzâde ve Abdürrahim Efendi’ye göre evinden izinsiz çıkıp sokaklarda gezdiği için karısını darp eden kocaya her hangi bir şey (*nesne*) gerekmez.³² Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692) ve ondan nakilde bulunan sonraki bazı müftüler kocanın evden *izinsiz bi-gayri hakkın* çıkıp yabancı bazı kimselerin evlerine varan karısını tazir edebileceğini belirtir.³³ Görüldüğü üzere Osmanlı müftüleri kadının evlilik hukukuna aykırı davrandığı için *naşize* sayıl-

29 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, I, 208; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, I, 467.

30 Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, vr. 48^b; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 105; Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s. 116; Abdurrahman Efendi, *Sefnetü'l-fetâvâ*, I, 186^b; Çeşmîzâde, *Hulâsatü'l-ecvibe*, s. 103.

31 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, s. 58.

32 Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, vr. 53^a, 97^a; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 105, 210.

33 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 159; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî*, vr. 51^b; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, vr. 210^a.

diği durumlarda kocaya tazir izni vermekte ve kocanın haklı sayıldığı hâllerde karısını tazir etmesini şiddet olarak görmemektedir.

Osmanlı aile hukukunda kocaya karısını tazir etme izni verilmesinin hukuk düşüncesindeki diğer izdüşümü masiyetin işlenme anında her bir kişiye tazir kapsamında verilmiş olan önleme yetkisidir.³⁴ Bu yetkinin aile içinde kocaya verilmiş olmasına evliliğin özel bir anlamı yoktur. Çatalcalı Ali Efendi kocanın karısını haksız yere dövmesini cezalandıran fetvasının nükûl kısmında *Bedâi'ü's-sanâi'*den yaptığı alıntıya göre genel kural kocanın haddi gerektirmeyen bir masiyet işleyen karısını tazir etme hakkı olduğudur; nitekim efendinin de kölesini tazir hakkı vardır. Şeyhülislâm'ın *el-Bahrü'r-râik'*ten yaptığı diğer alıntıda tazirin kocaya müteallik olan hususların yanında olmayanlara da şamil olduğu ifade edilmektedir.³⁵ Nükûlde kocanın karısını tazir etme hakkının efendinin kölesini tazir etme hakkına benzetildiğine dikkat edilmelidir. Efendi ile kölesi arasındaki sahiplik ilişkinin bir benzerini koca ile karısı arasında tesis eden hukuk düşüncesi rakabe olarak değilse bile cinsel menfaat yönünden maliki olduğu şeyin tedibi konusunda malike yetki vermektedir. Kısaca kocanın tazir hakkı evlilik hukukuyla ilgili olsun ya da olmasın karısı tarafından işlenen tazir kapsamındaki her bir masiyeti kapsar. Bu nedenle birçok fetva mecmuasında kocanın kendisine söven karısını bizzat tazir edebileceği belirtilir.³⁶ Yine kocanın namazı terk eden karısını tazir edebileceğini ifade eden pek çok fetva bulunmaktadır.³⁷ Böylece Osmanlı müftüleri kötülüğü önleme kuralıyla bağlantı olarak karısının tazir gerektiren belli davranışlarını veya ihmallerini bizzat cezalandıran kocanın hukuka uygun hareket ettiğini düşünmektedir.

34 Bu konu hakkında bir tartışma için bk. Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, s. 91-92.

35 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 158; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, II, 334; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, V, 53.

36 Pir Mehmed Efendi, *Muînü'l-müftî*, vr. 65^a; *Kitâb-ı Fetâvâ's-Sivâsiyye*, vr. 49^b; Mevlânâ Piri Efendi, *Suverü'l-fetâvâ*, vr. 68^{a-b}. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ve Damadzâde Ahmed Efendi kocanın kendisine *haramkâr* ve benzeri sözlerle hakaret eden eşini dövmesini haklı bulur: "Zeyd zevcesi Hind'e 'Eğer seni bi-gayr-i hak darb edersem boş ol' dedikten sonra Hind Zeyd'e haramkâr ve bunun emsâli şetmetmekle Zeyd Hind'i darb eylese şart-i mezbûra binâen Hind Zeyd'den boş olur mu? el-Cevâb: Olmaz". Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyzîyye*, s. 66; Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsi, *Neticetü'l-Fetâva*, vr. 22^a.

37 Bu fetvalardan bazılarında göre namazı terk ettiği için karısını döven kocaya *nesne* lazım olmaz. Minkârizâde, *Fetâvâ-yı Minkârizâde*, vr. 48^b; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 105. Bir kadın kocasına "Beni suçsuz döğersen deyu izhar-ı hüzn ettikte" kocası "Seni bâde'l yevm döğersen benden boş ol" derse ama daha sonra namaz kılmadığı için döğerse karısı boş olmaz. Minkârizâde, *Fetâvâ-yı Minkârizâde*, vr. 127^a. Kocanın namaz kılmasını emretmesine rağmen kılmadığı için tazir ettiği karısı hâkimden kocasını tazir etmesini isteyemez. Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 158-159; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî*, vr. 51^b; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, vr. 210^a. Koca karısına namaz kılmasını emretmesine rağmen kadın namazı tam kılmasa kocası tarafından tazir edilebilir. Abdurrahman Efendi, *Sefinetü'l-fetâvâ*, I, 186^b.

Koca karısının evlilik hukukuna aykırı hareket ettiği durumlarda tazire hiç başvurmadan talâk yetkisini kullanabilir. Fakat Osmanlı aile hukuku sorunun halledilmesinde ayrılığı öncelikli bir yol olarak görmez ve genellikle başvurulacak son çare olarak düşünülür. Zaten boşama teknik olarak kocanın mamelekinde azalma meydana getirdiği için cazip değildir; boşamayla koca karısı üzerindeki cinsel istifade mülkiyetinden mahrum olacak ve örfen tecil edilmiş mehri ödemek zorunda kalacaktır. Dolayısıyla koca mamelekinin korumak için hemen boşamaya yönelmez ve karısını evlilik hukukuna aykırı hareket etmekten vazgeçirmek için hukukun tavsiye ettiği nasihat, cinsellik ve tazir gibi yolları dener. Bu yollardan hiçbirinin kadını evlilik hukukuna aykırı hareketten vazgeçiremediği durumlarda boşama mukadderdir. Fakat kadının hem evlilik hukukuna riayet etmemek suretiyle kocasını boşamaya zorlaması hem de mehir ve iddet nafakası gibi madde imkânlardan faydalanması adil görülmediği için taraflara *muhâlea/hul'* yolu önerilir. Hocazâde Esad Efendi'nin bir fetvasında kocanın rızası olmadan namahremlerin yanına varıp *naşize* olan karısıyla nikâh sırasında ve sonrasında verdiği şeyler üzerine hul' olup olamayacağı sorulur. Cevapta kadın rıza verirse tarafların hul' olabileceği ifade edilmektedir.³⁸

Osmanlı hukukunda evlilik içi fiziki şiddet olarak görülen ve yasaklanan tazir/darp haksız yere uygulanan, haklı bir sebebe dayansa bile haddi aşan; bu nedenle cezai müeyyide gerektiren ya da en azından dinen günah sayılandır. Osmanlı müftüleri fetvalarında karısını şer'î bir sebep olmadan dövmesi -ve elbette dava açarak haksız dövmeyi ispatlaması- hâlinde kocanın tazir edilmesi gerektiğini açık bir şekilde ifade ederler.³⁹ Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında anlatılana göre karısının ve çocuklarının nafakalarına temin edemeyen sorumsuz bir koca ikinci kez evlenmekte sakınca görmez. Bu durumdan incindiği anlaşılan kıdemli eş kocasının nafakaya kadir olmadığı gerekçesiyle tefrik talep edip edemeyeceğini sorar. Ebussuûd Efendi'nin cevabı olumsuzdur. Çünkü hâkim hukuk sistemine göre kocanın nafaka temin edememesi tefrik nedeni değildir. Kadın eğer dilerse mahkemeye başvurup kocası adına nafaka takdir ettirebilir. Mali durumunun elverişli olduğu anlaşılan kadın bu yola başvurmaz ve çocuklarının nafakasını kendi maldan görmeye çalışır. Ancak zalim koca karısını, elindeki parayı almak amacıyla *muhkem* bir şekilde döver ve yatağa düşürür. Müstefti bu sefer kadının -nafaka sorumluluğunu yerine getirmeyen kocası tarafından- maruz bırakıldığı ağır fiziki şiddetin şer'an tefrik nedeni olup olmadığını öğrenmek ister. Şeyhülislâm hâkim

38 *Fetâvâ-yı Yapışdırma*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 2419, vr. 5^b.

39 Hoca Sadedin Efendi, *Fetâvâ-yı Sadeddîn Efendi*, vr. 11^b; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, s. 158; Mehmed b. Bistâm el-Vâni, *Fetâvâ-yı Bistâmî*, vr. 92^a.

hukuk geleneğini dikkate alarak bir kez daha olumsuz cevap verir ama müsteftinin sormamasına rağmen kocanın ağır bir dayak cezasına çarptırılması ve sorumlu olduğu nafakanın kendisinden alınması gerektiğini ilave etme gereği duyar.⁴⁰

Fetvalara yansıyan meseleler eşlerini döven kocaların kimi zaman örfi yetkililer tarafından para cezasına çarptırıldığını göstermektedir. Aslında bu ceza kanunlara aykırıdır. Kanunlara göre *ecnebi* bir kadını dövmek *muhkem* tazir ve para cezası gerektirir.⁴¹ Kanun koyucu şüphesiz bilinçli bir şekilde kullandığı *ecnebi* kelimesiyle kişinin kendi karısını dışarda bırakmıştır. Bu nedenle karısını haksız yere dövmüş olsa bile koca para cezasına çarptırılmaz. Nitekim (Esiri)⁴² “Mehmed” imzalı yapıştırma bir fetvada karısını darp ettiği için örfi yetkililer tarafından yakalanıp *cerime* olarak dört bin altı yüz akçesi alınmış olan kocanın hâlen bu parayı geri alabileceği ifade edilir.⁴³ Müftü paranın geri alınabileceğini söylerken darbin haklı ya da haksız oluşuyla ilgilenmemektedir. Yine “Mehmed” imzalı başka bir yapıştırma fetvada anlatılana göre bir kadın kocasının izni olmadan evinden çıkıp gittiği için kocası tarafından tutulup darp edilir. Örfi yetkililer kocayı yakalayıp *cerime* olarak kendisinden kırk kuruş alır. Müstefti hâlen kocanın parasını örfi yetkililerden geri alıp alamayacağını öğrenmek istemektedir. Mehmed Efendi paranın geri alınabileceği görüşündedir.⁴⁴ Hâkim hukuk düşüncesi bu fetvada sözü edilen darbin haklı bir nedene dayandığını düşünmektedir. Ayrıca kanunlarda eş darp etmeyi cezalandıran bir kanun yoktur. O zaman kocanın para cezasına çarptırılması hem şeriata, hem de kanuna aykırıdır.

Osmanlı aile hukukunda kocanın karısına uyguladığı fiziki şiddet cezai müeyyideye tabi olmakla birlikte tefrik sebebi olarak görülmez. Ebussuûd Efendi'nin, kocası tarafından türlü eziyetlere maruz bırakılan bir kadını durumdan haberdar olan hâkimin tefrik edip edemeyeceğini soran kişiye verdiği “İzâdan ne tarîk ile men' mümkün ise men' etmeğe kadir” şeklindeki cevap hukukun bu konudaki yaklaşımını özetler.⁴⁵ Şeyhülislâm gerçekte başka bir soruya cevap vermek suretiyle tefrikin söz konusu bile olamayacağını ima eder. Fiziki şiddet doğrudan tefrik sebebi olmasa bile bazı durumlarda ayrılıkla sonuçlanır. Pek çok fetvada kocanın

40 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 31^b.

41 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Han Tâbe Serâh*, vr. 3^b; Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 72.

42 Uriel Heyd bu fetvanın yer aldığı mecmuadaki fetvaların üçte ikisinden daha fazlasının Şeyhülislâm Mehmed Efendi'ye (1659-1662) ait olduğunu söyler. Heyd, “Osmanlıda Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri”, 289. Şükrü Özen, zikredilen dönemde şeyhülislâmlık makamında bulunan Mehmed Efendi'nin, Esîri lakâbıyla tanındığını ifade etmektedir. Özen, *Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü*, s. 260.

43 *Fetâvâ-yı Yapıştırma*, vr. 32^a.

44 *Fetâvâ-yı Yapıştırma*, vr. 52^a.

45 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 30^b.

boşamayı muhtemelen hâkimin, akrabaların, hakemlerin veya karısının talebiyle ya da kendi vicdanının sesine kulak vererek karısını -bir daha- dövmemeye talik ettiği görülür. Bundan sonra koca karısını bir daha döverse boşama kendiliğinden gerçekleşecektir. Nitekim Ebussuûd Efendi bâin boşamayı karısına bıçak çekmemeye ve vurmamaya talik eden kocanın şartına muhalefet etmesi hâlinde karısının boş olacağını söyler.⁴⁶ Yine karısını darp etmemek veya üzerine evlenmemek şartıyla nikâhlanan bir kişinin nikâhtan sonra karısını darp etmekle veya üzerine evlenmekle şer'an boş olup olmayacağını soran kişiye "Eğer döğerse veya üzerine evlense boş olmak üzerine nikâhlandı ise olur" cevabını verir.⁴⁷ Yahya Efendi'nin bir fetvasına göre bir kişinin kendisini evlendirmek üzere tayin ettiği vekil "Senin avrat ile zindegânın yoktur, mukaddema tatlık ettiğin avradını bî-günah darb eder idin, -bu kadını- dahi bi-gayrı hak darb edersen" diyerek tereddüt edince müvekkil, "bâde'd tezevvüç -o kadını- bî-günah darb edersem benden üç talâk boş olsun" şeklinde şart eder. Müstefti nikâhtan sonra kocanın karısını *bi-günah darb* etmesi hâlinde karısının şarta binaen boş olup olmayacağını sorar. Yahya Efendi'nin cevabı olumludur.⁴⁸ Abdürrahim Efendi, karısına "Eğer bir dahi seni döversem benden boş ol" diyerek şart eden kocanın daha sonra karısını saçından tutup başını duvara vurursa ve boğazını sıkarsa şarta binaen boş olacağını ifade eder.⁴⁹ Aynı şekilde kocanın "Eğer seni bâde'l-yevm darp edersem benden boş ol" dediği karısını daha sonra namaz kılmadığı için darp etmesi durumunda boşama vaki olur.⁵⁰ Son fetvada koca eğer boşamayı haksız yere dövmeye talik etseydi namaz kılmadığı için dövdüğü karısı boş olmayacaktı. Kimi durumlarda koca bir daha karısını döverse boşama yetkisinin karısında olduğunu söyler; teknik ifadesiyle tefvizi karısını dövmeye talik eder. Hocazâde Esad Efendi'nin bir fetvasında anlatılana göre koca bâin talâkla boşadığı karısını geri almak istediğinde karısı "Eğer beni nikâhla aldıktan sonra darp edersen ve bırakıp âhar diyara gidersen veya üzerime evlenip veya cariyeye tutarsan irâdetim elimde olsun mu" diye sorar. Koca "olsun" diye cevap verir. Müstefti nikâh kıyıldıktan sonra zikredilen şartlardan birisi meydana geldiğinde kadının kendini kocasından *tatlik* ederse boş olup olmayacağını sormaktadır. Şeyhülislâm'ın cevabı olumludur.⁵¹ Çünkü hâkim hukuk doktrininde kocanın nikâh sırasında veya sonrasında boşama yetkisini karısına

46 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 48^a.

47 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 27^b-28^a.

48 *Mecmûatü'l-fevâid*, vr. 56^a.

49 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 253.

50 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 253.

51 Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe*, vr. 24^b.

doğrudan ya da bir davranışa talik ederek tefviz etmesi meşru görülmektedir.⁵² Hukukun kendilerine sunduğu bu imkânı kullanan kadınlar her zaman evlilik içi şiddetin meydana gelmesine mani olamasa da devam etmesine belli ölçüde engel olabilmış görünmektedir. Yine karısına fiziki şiddet uygulayan koca hukuku istihfaf ederse iman dairesinden çıkmış sayılacağından eşi kendisinden ayrılmış olur. Minkârîzâde ve Abdürrahim Efendi tarafından zikredilen bir fetvaya göre karısını haksız yere darp eden bir kocaya hâkimin haksız yere dövmemesini ve şer‘in/emr-i şer‘in böyle olduğunu hatırlatması üzerine kocanın “(Ben) Şer‘ bilmem dövdüm (ve yine döverim)” demesi hâlinde karısının kendisinden ayrılmış olacağını belirtirler.⁵³ Bu fetvada müftüler esas itibarıyla kadına uygulanan şiddetten dolayı değil hukukun koca tarafından istihfaf edildiğini düşündükleri için ayrılığa hükmetmektedir.

3. CİNSEL ŞİDDETİN GÖRÜNÜMLERİ: ZİHÂR, KASMA RİAYETSİZLİK, EVLİLİK İÇİ ZİNA, HÜLLEYE ZORLAMAK VS.

Osmanlı toplumunda evlilik içi cinsel şiddet hukukun izin vermediği; cezalandırdığı ya da dinin haram/günah saydığı zarar verici belli tutum ve davranışlarla tezahür eder. Hukukun izin verdiği; cezalandırmadığı ya da günah saymadığı tutum ve davranışlar karşı tarafa zarar verseler bile şiddet olarak düşünülmez. Osmanlı aile hukukunda nikâh akdi teknik olarak karşılığı ödenmiş cinsel istifade üzerine yapıldığından dolayı kadın hukuken makbul bir özürlü olmadıkça ilişkiden kaçınamaz. Koca maliki olduğu menfaati tasarruf etmek için karısını zorlama ve hatta hukuken kabul edilebilir bir özürlü olmadan ilişkiden kaçınması hâlinde tedip etme hakkına sahiptir. Zira mezkur hukuk düşüncesi kişinin maliki olduğu menfaati güç kullanarak da olsa tasarruf etmesini şiddet olarak değerlendirmez. Yine kocanın haklı bir gerekçesi olmadan evlilik hukukuna aykırı hareket eden karısına karşı cinselliği bir tedip aracı olarak kullanmasını şiddet olarak görmez; aksine tavsiye eder.

Osmanlı aile hukukunun bazı yönleri karısına cinsel şiddet uygulamak isteyen kocalar için hayli kullanışlıdır. Zihâr, çok eşlilik ve salt beyan yoluyla aynı mecliste verilen üç talâkın muteber kabul edilmesi hukukun şiddete açık yönleri arasında yer alır. Zihâr kocanın kendisine haram kılmak amacıyla karısını veya

52 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, I, 254-260; Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, s. 252-253; Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 43-56.

53 Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, vr. 110^a; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 226.

baş, yüz veya boyun gibi bütünü temsil eden bir uzvunu nikâhlanması devamlı yasak olan bir kadına ya da onun bakılması caiz olmayan bir uzvuna benzetmesi anlamına gelir. Bu şekilde zihâr yapan bir kocanın gerekli kefareti ödemedikçe karısına her hangi bir cinsel yakınlaşmada bulunması haramdır.⁵⁴ Koca evliliği devam ettirmek istiyorsa zihâr kefareti ödemeli, istemiyorsa eşini boşamalıdır; her ikisinden de kaçınan koca karısına cinsel şiddet uygulamış olur. Kocanın özellikle çok ešli olduğu ya da cariye edindiği durumlarda hiçbir zarar görmeden karısını bu şekilde yıllarca muallakta bırakması mümkündür. Ancak mağdur edilen kadının şikâyetiyle mahkeme duruma müdahale edip kocayı kefarete veya boşamadan birine zorlayabilir. Birçok mecmuada yer alan bir fetvaya göre karısına “Başın anam başına benzer” diyerek zihâr yapmasına rağmen kefarete ya da boşamadan birini yerine getirmeden ve takarrüp etmeden nikâhında tutan kocaya hâkimin darp veya hapisle tazir uygulaması gerektiği belirtilir. Fetvada bu şekilde tutmanın -ilgili ayet-i kerimeye işaretle⁵⁵- din ve fitrata göre güzel (maruf) olanın dışında bir tutma olduğu ifade edilir. Nükûl kısmındaki aktarıma göre kocanın karısını takarrüpte bulunmadan tutması *imsak bi-gayri'l-maruf* olduğu için haramdır. Koca karısına cima hakkını terk etmek suretiyle haksızlık etmiştir. Had, kısas veya kefarete gerektirmeyen haram bir fiili ikrar eden her mükellef o fiilden darp veya hapis yoluyla men edilir. Bu nedenle zihârda bulunan ve talâka ya da kefarete yanaşmayan kişinin ikisinden birini yapması için hâkim tarafından darp veya hapisle tazir edilmesi gerekir.⁵⁶ Fetvanın zikredildiği mecmulardan bazılarının nükûl kısmı Mısırlı Hanefî fakihî Zeynüddin İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir* isimli eserinden yapılan bir alıntıyla devam eder. Alıntıya göre üzerinde başkasına ait hak bulunan kişi o hakkı yerine getirmekten imtina ederse dövülmez. Nitekim fakihler borçlu hapiste dövülmez ve zincirlenmez demişlerdir. İbn Nüceym'in kendine nispet ettiği görüşe göre yakınlarla infaktan kaçınmak, uyarıya rağmen eşler arasında adaletli davranmamak ve imkân varken zihâr kefaretinden kaçınmak bu hükmün dışındadır. Çünkü bu durumların tamamında hak geciktirildiğinde ortadan kalkar.⁵⁷ Gerçekten kadının cima hakkı tehir edildiğinde geçen günler için elde edilmesi veya telafisi mümkün olmaz. Bu nedenle koca tazir edilmek suretiyle kefarete veya boşamaya zorlanır.

54 Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, I, 274; Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, II, 310, 316.

55 Boşama iki defadır. Bundan sonra ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermek vardır (Bakara; 2, 229).

56 Pîr Mehmed Efendi, *Muinü'l-müftî*, vr. 43^{a-b}; *Kitâb-ı Fetâvâ's-Sivâsiyye*, vr. 31^b-32^a; Mevlânâ Pîri Efendi, *Suveru'l-fetâvâ*, vr. 45^{a-b}.

57 Pîr Mehmed Efendi, *Muinü'l-müftî*, vr. 43^b; Mevlânâ Pîri Efendi, *Suveru'l-fetâvâ*, vr. 45^b; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 258.

Osmanlı aile hukukunun cinsel şiddete imkân veren bir diğer yönü çok eşliktir. Hukuk eşler arasında -nafaka harcamaları ve geceleme konularında- adaletli davranılmasını (*kasm*) emreder ve adaletin takarrübün kendisiyle değil, her bir eşin yanında eşit şekilde gecemeyle (*beytutet*) temin edilmiş olacağını söyler.⁵⁸ Kocanın her bir eşin yanında eşit şekilde gecemesine rağmen aynı eşitliği takarrübün bizzat kendisinde gözetmemesi şiddet olarak değerlendirilmez ama eşlerinin yanında eşit şekilde gecememesi adaletsizlik olarak kabul edilir ve cezalandırılır. Abdürrahim Efendi iki zevcesi olan bir kişinin altı aydan beri zevcelelerinden biriyle birlikte olup diğer zevcesinin menziline varmayan, teknik ifadesiyle kasma riayet etmeyen kişinin şer'an günahkâr olacağını ve duruşmada hâkimin kasma riayet etmesine hükmettikten sonra riayetsizliğe devam etmesi hâlinde tazire çarptırılması gerektiğini ifade eder.⁵⁹ Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) iki zevcesi olan kişinin geceleme konusunda eşitliğe riayet etmesinin vacip olduğunu, eşitliğe riayet etmediği için hakkında dava açılan kocaya kadının eşitliğe riayet etmesini emredeceğini ve yine zulmedip eşitliğe riayet etmezse *ukûbet ile* canının yakılacağını belirtir.⁶⁰ Şeyhülislâm'ın cezayı ifade etmek üzere *ukubet* kelimesini kullanması dikkat çekicidir. Müslümanlar hakkında genellikle günahlardan temizleyici ve ihtiram manası içeren tazir kelimesi kullanılırken gayrimüslimlerin bu manalara layık olmadığı düşünülür.⁶¹ Gayrimüslimler hakkında ayırıcı ve tahkir edici olarak kullanılan *ukubet* kelimesi mezkur davranış nedeniyle bir Müslümanın maruz kalacağı cezanın hiçbir zaman günahlardan temizleyici olmayacağına işaret eder.

Osmanlı aile hukukunun cinsel şiddete imkân veren bir başka yönü salt beyan yoluyla aynı mecliste verilen üç talâkın muteber kabul edilmesidir.⁶² Fetvalara yansıyan sayısız ihtilaf hukukun bu yönünün boşama yetkisini bilinçsizce kullanan kocaların elinde çok yönlü bir şiddet aracına dönüştüğünü göstermektedir. Üç talâkla boşanan bir kadın kocasına bütünüyle haram hâle gelir ve haramlığın ortadan kaldırılması ancak tahlil veya hülle olarak tabir edilen uygulamadan sonra mümkün olur. Osmanlı toplumunda üç defa boşamayı şarta talik etmek muhtelif nedenlerle yemin gibi sıklıkla kullanıldığı için hülle uygulaması yaygındır. Fetva koleksiyonlarının ilgili bölümleri yeminlerini tutamadıkları için eşlerini hülle yapmaya mecbur bırakan kocaların hikayeleriyle doludur. Üç talâkla

58 Şeyhizâde, *Mecma'u'l-ehur*, I, 548; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, I, 240.

59 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 210.

60 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, vr. 29^a; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftin*, vr. 105^a.

61 Serahsî, *el-Mebsût*, V, 45.

62 Şeyhizâde, *Mecma'u'l-ehur*, II, 13, 31; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, I, 247, 253.

boşanan kadın aile birliğini devam ettirebilmek için gerçek ama geçici bir nikâh akdi kapsamında başkasıyla cinsel birliktelik yaşamaya mecbur bırakılmış olmaktadır. Talâk yetkisini bilinçsizce kullanmak suretiyle eşi mağdur etmek günah ve masiyet olduğu için tazir kapsamında cezalandırılabilir. Fakat Osmanlı müftüleri -sorulmadığı için- mezkur davranışın cezai yaptırımından ziyade medeni sonuçlarıyla ilgilenirler. Yaptırım eğer varsa kocalık onurunun ve toplumdaki itibarın zedelenmesidir.⁶³ Bu yaptırımı göze alamayan bazı kişilerin hüllesiz karı-koca hayatını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Oysa hülle ve yeni bir nikâh olmadan karı-koca hayatını devam ettirmeleri zina kapsamında hadle cezalandırılmalarına sebep olabilecek bir suçtur. Nitekim Ebussuûd Efendi karısını üç defa kesin olarak boşadıktan sonra hülle ve yeni bir nikâh olmadan ilişkiyi sürdüren kocaya had cezasını gerekli görür.⁶⁴ Yahyâ Efendi ve Minkârîzâde gibi şeyhülislâmlar üç talâkla boşadığı eşiyle/eşleriyle iddetleri bittikten sonra *tahlil* ve yeni bir nikâh olmadan cinsel ilişkiyi devam ettiren kocanın -zina ettiği şeran sabit olursa- recm olunacağına hükmederler.⁶⁵ İlişkinin iddet içinde meydana gelmesi cezayı hafifletebilir. Hanefî fakihlere göre nikâh eserinin iddet içinde devam etmesi nedeniyle koca takarrübün helal mi yoksa haram mı olduğunu karıştırır ve kendisine helal olmayan kişiyi helal zannettiğini söylerse *iştibah* şüphesi/*fiilde şüphe* nedeniyle had cezası düşer.⁶⁶ Fakat fiil zina sayıldığı için fail tazir cezasına çarptırılmaktan kurtulamaz.

Birçok fetvada karısını üç talâkla boşayan kocanın boşamayı inkar ettiği ve karısının karşı çıkmasına rağmen zorla takarrübe devam ettiği görülmektedir. Kadının diyaneten eski eşi tarafından cinsel birlikteliğe zorlanmak suretiyle şiddete maruz kaldığını gösteren bu fetvaların hayli dikkat çekici bir örneği çalışmanın girişinde zikredilmişti. Orada da belirtildiği üzere benzer anlatıların yer aldığı fetvalara rastlamak daima mümkündür. Nitekim Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasına göre karısını bir daha dövüp içki içerse üç talâk boş olmasını şart eden bir kişi daha sonra yine dövünce boşama vaki olur. Ancak imam ve müezzin boşamaya şahitlik etmediği için kadın boşamayı ispat edemez ve çaresiz bir duruma düşer. Kazaen evli görünse bile diyaneten artık nikâhlı olmadığı için takarrübün zina

63 Bu nedenle eşlerini üç talâkla boşayan kocaların birçok fetvada yaşlı veya çocukla yapılan hüllelenin cevazını öğrenmek istedikleri görülmektedir: "Mes'ele: Zeyd zevcesi Hind'i üç talâk boşadıktan sonra cima'a kadirdir olmayan pîre yahut on iki yaşında oğlancağa hülle etseler, bâdehu Zeyd'e nikâh câiz olur mu? el-Cevâb: İnzal lâzım değildir; idhâl mukarrer olcuk olur, ve illâ olmaz". Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 49^a; "Zeyd zevcesi Hind'i üç talâk boşayıp bâdehu yine almak istedikde mürâhık oğlana hülle olunmak caiz olur mu? el-Cevâb: Kable'l-bulûğ cima' edip bâde'l-bulûğ tatlik ederse câizdir". Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*, vr. 9^b.

64 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 67^a; Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 62^b.

65 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 74^a; *Mecmûatü'l-fevâid*, vr. 78^a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, vr. 41^a.

66 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, I, 367; Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 344-345.

olduğundan haberdardır. Fetva soran kişi kadının zinadan kaçınmak için kocasını zehirlemesi veya savaş aletiyle katletmesi hâlinde şer‘an kendisine ne lazım olacağını öğrenmek istemektedir. Şeyhülislâm’a göre kocasını yiyeceğine veya içeceğine zehir katmak suretiyle öldürürse kadına bir şey lazım gelmez ama savaş aletiyle öldürürse kısas gerekir. Müstefti bu sefer kadının kendisine *cebr ile zina etmek* isteyen kocayı -elinden başka bir yolla kurtulamadığı için- katletmiş olması hâlinde şer‘an kısas gerekip gerekmediğini sorar. Şeyhülislâm kadının üç talâkla boşanmış olduğunu ispat edememesi hâlinde kısasa maruz kalacağını ama yemeğine zehir katması ve kocanın yemeği eliyle yiyerek ölmesi durumunda ne dünyada kısas veya diyet -elinden başka türlü kurtulamıyorsa- ne de ahirette azap gerekeceğini ifade eder.⁶⁷ Ebussuûd Efendi başka bir fetvasında kocası tarafından üç talâkla boşanmış olduğunu bilmekle birlikte ispat edemeyen bir kadının -eski- kocasının kendisine *yakınlık etmekle* günahkar olup olmayacağı sorusuna “Zinadır asla ihtiyar eylememek lâzımdır, nesi var ise verip hul’ etmek gerektir. Tasarruf kastederse gayrı tarîk ile halâs olmayacak ta‘âmına zehir katmak şer‘an câizdir, ne günahı var ne diyet lâzımdır” cevabını verir.⁶⁸ Şeyhülislâm’ın cinsel şiddete maruz kalan kadına bütün maddi haklarından feragat ederek kendini kurtarmasını önermesi dikkat çekicidir. Öneri kadının cinsel şiddete ilave olarak çaresiz bir şekilde ekonomik şiddete de katlanmasını gerektirmektedir. Yahyâ Efendi’nin bir fetvasında anlatılana göre kocası tarafından üç defa boşanan bir kadın hülle olmadan ilişkiye imkân kalmadığını bilmesine rağmen boşamayı ispat edemez ve boşamayı ısrarla inkar eden kocasının takarrübe devam etmesine karşı koyamaz. Müstefti kendisini kocasına *kerhen temkin* eden kadının günahkar olup olmayacağını öğrenmek istemektedir. Müftü cevaben kadının günahkar olacağını ve temkinin asla caiz olmadığını ifade ettikten sonra sözlerini “Cebren ederse ta‘âmına zehir katıp katletmek vaciptir” hükmüyle bitirir.⁶⁹ Bu hükme göre kadının zorla kendisiyle birlikte olmaya çalışan eski kocasını zehirlemesi bir gerekliliktir. Bütün bu fetvalarda -kendi iddialarına göre- üç talâkla boşandıkları için evlilikleri diyaneten kesin bir şekilde bitmiş olan kadınların eski kocaları tarafından zorla ilişkiye zorlandıkları görülmektedir. Kadınların boşanma iddiası ispat edilemediği için kocalar her hangi bir şekilde cezalandırılmamaktadır. Taraflar kazaen evli görüldüğü için evlilik içi zina mahiyetinde olan bu şiddeti bitirmek üzere müftülerin tavsiye ettikleri nihai yolun -zehirleme- ‘zani’ kadınları ayrıca ‘katil’ yapmak suretiyle daha fazla mağdur edeceği açıktır.

67 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 62^b.

68 *Mecmûatü’l-fevâid*, vr. 51^a.

69 *Mecmûatü’l-fevâid*, vr. 51^a.

Osmanlı hukukunda evlilik içi cinsel şiddet bazen belli yasakların ihlal edilmesiyle tezahür eder. Hukuk düzeninin evlilik içi cinsel yaşantıda tayin ettiği iki temel yasak livata ve adet döneminde ilişkidir. Kocanın istifade hakkının şekli ve zamanıyla ilgili bu iki sınırlamanın özellikle cebren ihlal edilmesi evlilik içi cinsel şiddetin ortaya çıkmasına neden olur. Osmanlı müftüleri karısına adet döneminde takarrüp eden kocaya tazir ve tövbe gerekeceğini ifade ederler.⁷⁰ Cinsel şiddet bazen ilişkinin livata şeklinde gerçekleşmesiyle ortaya çıkar. Ebussuûd Efendi karısıyla cebren ters ilişkiye giren kocaya şer'ân *tazir-i şedid* ve *habs-i medid* lazım olacağını belirtir.⁷¹ Bir sonraki yüzyılda Minkârizâde bir kimsenin karısına *cebren livata* etmesi hâlinde *tazir-i şedid*le cezalandırılacağını ve zindanın en pis yerinde hapsedileceğini ifade eder.⁷² Benzer şekilde Ali Efendi ve ondan nakille iki yüzyıl sonra Manisalı Evliyâzâde karısına *livata* eden kocaya *tazir-i şedid* ve hapis cezalarını lazım görür.⁷³ Bu son fetvada ağır dayağa eklenmiş olan hapis cezası tıpkı yukarıdaki daha eski fetvalar gibi suçun cebirle işlenen şeklini hedeflemiş olmalıdır. Eğer böyleyse müftüler belki de cebren ifadesini siyaseten terk etmek suretiyle davranışın rızaen gerçekleşmesi hâlinde de hapis cezasının gerekeceği izlenimi uyandırmak istemektedir.

Osmanlı toplumunda kadınların ikrah altında nikâhlanması ayrı bir cinsel şiddet kategorisi oluşturur. Hâkim hukuk düzeni kadının ikrah altında nikâhlanmasını yasaklamakla birlikte nikâhın kendine özgü karakteri nedeniyle geçerli kabul eder. Kadın ikrah olunduğu şeyle tehdit edildiği şey arasında bir seçim yapmış ve kendisi yönünden daha az kötü olana yönelmiş sayılır.⁷⁴ Osmanlı toplumunda şüphesiz bu hukuk kuralının da etkisiyle kadınların ikrah altında nikâhlandığı evlilikler yaygındır.⁷⁵ Ebussuûd Efendi bir fetvasında evliliğe asla razı olmayan bir kadını cebirle nikâhlayıp kendisinden çocuğu olan kişiye şiddetli bir dayak cezası ve tefrik öngörür.⁷⁶ Bir diğerinde Hanefî mezhebine tabi bir kişinin

70 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, vr. 62^a; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, vr. 212^a; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe*, s. 102.

71 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 79^b.

72 Minkârizâde, *Fetâvâ-yı Minkârizâde*, vr. 45^a.

73 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 147; Ahmed Hamdullah el-Ankaravî, *Mir'atü'l-mürâfi'im*, vr. 36^a/71.

74 Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 176-178; Kâdihan, *el-Fetâvâ'l-Hâniyye*, III, 483, 489; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, I, 245.

75 Nitekim 16. yüzyılda Karaman, Şam, Halep, Dulkadır, Rum, Diyarbakır, Erzurum ve Anadolu vilayetlerinin beylerbeylerine, sancak beylerine ve kadılarına gönderilen hükme göre memleketin çeşitli yerlerindeki subaşılardan, sipahiler, voyvodalar, naipler ve nüfuzlu kimselerin fukaranın kızlarını istemedikleri kimselere zorla nikâhladıkları ve halka zulmettikleri yolundaki iddiaların araştırılması ve suçluların şiddetle cezalandırılması istenmektedir. 6 Numaralı Mühimme Defteri, II, 191, hk. 1165.

76 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 35^a.

hâkim izniyle bir kadını sıhhat şartlarının tümünü gözeterik nikâhlanmasına itibar etmeyip cebren kendisine nikâhlayan bir Şafîînin tefrik edilmesini ve ayrıca tazir ve uzun bir hapisle cezalandırılmasını lazım görür.⁷⁷ Fail nikâhın mahkeme izniyle herkes için bağlayıcı hâle geldiğine itibar etmemiş ve hâkim hukuk düzeninin talep ettiği rıza şartını göz ardı ederek kadını cebren nikâhlamıştır. Abdürrahim Efendi, evli bir kadını nişanlı olduğu iddiasıyla çekip götürerek ve bir kasabada imam marifetiyle nikâhlayan zorba hakkında *tazir-i şedid*, *habs-i medid* ve tefrik yaptırımları tayin eder.⁷⁸ Evli bir kadını zorla alıp götürmek, alıkoymak ve cebirle nikâhlamak gibi tek tek kişilerin yanında bütün bir toplumun menfaatlerini de ihlal eden bu gayrimeşru davranışların kamu otoritesi tarafından daha ağır bir şekilde cezalandırılacağı tahmin edilebilir.⁷⁹

4. EVLİLİKTEN KAYNAKLANAN MADDİ HAKLARDAN (NAFAKA, MEHİR, MİRAS) MAHRUM BIRAKMAK

Osmanlı aile hukukunda koca karısının nafakasını sağlamakla sorumludur. Kasten ya da ihmal suretiyle nafaka sorumluluğunu yerine getirmeyen koca karısına ekonomik şiddet uygulamış sayılır. Ancak kadının temelde mutfak, giyim ve mesken giderlerinden oluşan evlilik nafakasını hak etmesi için kendini kocasının temin ettiği konutta tutması (*ihtibas*) gerekir. Nafaka teknik olarak bu tutmanın karşılığıdır.⁸⁰ Osmanlı müftüleri geçerli bir hukuki sebebi olmadan kocasının temin ettiği eve gitmekten kaçınan, evden izinsiz çıkıp dışarda istediği gibi dolaşan veya bir yakınına kalmaya giden ya da seferilik mesafesinden daha yakın bir yere taşınan kocasıyla gitmeyi reddeden kadının evlilik hukukuna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle nafakayı hak etmediğini düşünür. Şeyhülislâm Kadızâde Ahmed'in (ö. 988/1580) bir fetvasına göre rızasıyla kocasının temin ettiği eve gelmiş olan bir kadın hamama gideceğini söyleyerek aldığı izinle dışarı çıkar ama bir daha geri dönmez. Kocanın birçok kereler gelsin diye gönderdiği haberlere kulak asmayan kadın dışarda arzu ettiği şekilde dolaşmaktadır. Kadızâde kadının *naşize* olması hâlinde nafakaya hak kazanamayacağını ifade eder.⁸¹ Müftü kadının *naşi-*

77 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 31^b.

78 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 111.

79 Fetvanın verildiği sırada muhtemelen hâlâ yürürlükte olan Kanûni dönemine ait umumi bir kanunname, "Kız veya avrat çekip cebirle nikâh ederse cebirle boşatılar dahi siyaset edeler" hükmünü içerir. Hükmün devamında nikâhı kıyan kişinin sakalının kesilmesi ve ağır bir dayak cezasına maruz bırakılması emredilmektedir. *Kânûnnâme-i Sultânî*, vr. 35^a.

80 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, I, 298; Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 174.

81 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 50^a.

ze olması hâlinde nafakaya hak kazanamayacağını söylemektedir çünkü muaccel mehrini almamış olma gibi haklı bir nedenle geri dönmüyorsa naşize sayılmayacaktır. Fetva soranlar hikayenin kendi aleyhlerine fetva verilmesine neden olabilecek kısımlarını hızlı geçmeye veya gizlemeye eğilimlidir. Abdürrahim Efendi kocasının temin ettiği evden izinsiz ve haksız yere çıkıp bir mahremine giden ve orada naşize olarak kalan kadının bu süre zarfında evlilik nafakası alamayacağını belirtir.⁸² Şeyhülislâm'ın zikrettiği başka bir fetvaya göre karısıyla birlikte kayın atasının evinde kalmakta olan bir kişi muaccel mehrini verdiği karısını kendi evine nakletmek ister. Fakat kadın babasının evinden ayrılmak istemez. Koca yalnız başına gittiği kendi evinde yaşamaya başlar. Müstefti kadının izinsiz babasında kaldığı süre boyunca kocasından nafaka alıp alamayacağını sormaktadır. Cevap olumsuzdur.⁸³ Aynı şekilde bir kimse nikâhtan sonra muaccel mehrini verdiği karısını bir günlük mesafede olan karyesine götürmek istediğinde karısı gitmekten kaçınırsa ve tek başına giden kocasının rızası olmadan kendi evinde kalırsa nafaka hakkı olmaz.⁸⁴ Kadının naşize sayıldığı bütün bu durumlarda kocanın nafaka temin etmemesi ekonomik şiddet olarak düşünülmez.

Osmanlı toplumunda evlilik içi ekonomik şiddetin en yaygın şekillerinden biri kocanın karısını kasten veya ihmal suretiyle nafakasız terk etmesi ve gaip/mefkud olmasıdır. Bu durum geride nafakasız kalan kadının nasıl hareket edeceğini beyan eden çok sayıda fetvadan anlaşılabilir. Osmanlı aile hukukunda kocanın gaip olması nedeniyle nafaka temin etmemesi karısı için tefrik sebebi olarak kabul edilmez. Kadın mahkemeye başvurup eğer varsa kocasının emanette, ortağında veya borçlusunda bulunan parasından kendisine nafaka takdir ettirmeli; yoksa kocası adına borçlanmak (*istidane*) için karar çıkartmalıdır.⁸⁵ Fetva mecmualarının nafaka bölümlerinde kocaları nafaka bırakmadan gaip/mefkud olan kadınlara bu usulün uygulanmasını tavsiye eden pek çok fetva vardır. Birçok durumda kocanın ne zaman döneceği belli olmadığı için kadın uzun yıllar istidane ile geçinmek zorundadır. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar kocaları gaip/mefkud olan Hanefî kadınların nafaka yokluğu sebebiyle Şafiî hâkimlere tefrik davası açmasına izin verilmişken yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu uygulama yasak-

82 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 282-283; Benzer fetvalar için bk. Cebeci, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, s. 168.

83 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 283.

84 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 283.

85 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, I, 299; Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 187-189; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, I, 288.

lanmıştır.⁸⁶ Artık kocaları tarafından nafakasız terk edilen Osmanlı kadınlarının yeniden tefrik davası açabilmeleri 20. yüzyılın başlarında mümkün olabilecektir.⁸⁷ Kocanın aile hukukundan kaynaklanan nafaka sorumluluğunu özellikle kasten yerine getirmediği durumlarda tazir türünden cezai yaptırıma maruz kalacağı beklenebilir. Çünkü hukuki sorumluluğu yerine getirmemek bir masiyettir ve genel kurala göre had gerektirmeyen her masiyet tazir kapsamındadır. Nitekim daha önce bazı fetva kitaplarında *el-Eşbah*'tan yapılan alıntıya göre yakınlarla infaktan kaçınmayı da içeren ve tehir edildiğinde ortadan kalkan bazı hakların temininde cezalandırma yapılabileceği ifade edilmişti. Bununla birlikte Osmanlı müftüleri genellikle gaip/mefkud kocanın geride kalan karısının medeni durumu ve nafaka temin etme hususundaki soruları cevaplamakla meşgul oldukları için cezai yaptırımdan bahsetmezler.

Osmanlı aile hukukunda evlilik içi ekonomik şiddetin bir başka görünümü evlilik hukukuna aykırı hareket eden taraf olmasına rağmen kocanın zimmetindeki mehir borcunu ve diğer bazı hakları kendisine hibe etmesi için karısına baskı yapmasıdır. Borçlunun zimmetindeki borcu alacaklısına zorla ibra ettirmeye çalışması anlamına gelen bu davranış tazire tabi bir suç teşkil eder. Ebussuûd Efendi karısına “Mehrini elbette bana hibe eyle” diyerek söven ve döven kocaya *tazir-i şedidi* lazım görür.⁸⁸ Şiddetli tazirin nedeni sadece eşe sövmek ve vurmak değil ayrıca onu kendisine ait bir haktan zorla feragat ettirmeye çalışmaktır. Şeyhülislâm Mâlûlzâde Mehmed Efendi (ö. 993/1585) kocası tarafından boşanmış bir kadının *nefsini halas için* nafaka ve mehrinden feragat ettikten sonra rücu etmesi hâlinde ikrahı ispat ederse haklarını talep edebileceğini ifade eder.⁸⁹ 16-17. yüzyıllara ait yapılandırma fetvalar içeren bir mecmuada zikredilen “Mehmed” imzalı bir fetvada anlatılana göre başka bir vilayette günlük on beş akçe nafakayla iki üç yıldır ika- met eden karısını gezmek bahanesiyle kendi yaşadığı vilayete getiren ve hukukun

86 Bk. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, s. 124-127. Bu süreç Osmanlı müftülerinin verdiği fetvalardan takip edilebilmektedir: “Nafakadan âciz olan kimesnelerin mecnûn olsun âkil olsun, hâzır olsun gâib olsun Şâfiyyü'l-mezheb olan kadı avratlarının nikâhın tefrik eylese ve Hanefiyyü'l-mezheb olan kadı Şâfiinin tefrikin tenfiz ve imza eylese bâde'l-idde bunların avratları her kime dilerse varmak nikâhla şer'an câyiz olur [mu], elinden gelir [mi] gelmez mi? el-Cevâb: Câyizdir, elinden [gelir]”. Molla Arab, *Fetâvâ-yı Molla Arab*, vr. 25^a. “Mes'ele: Zeyd avradını altı yıl nafakasız ve kisvesiz koyup gidip bâdehu Hind teşeffü' edip zevc-i âhere varmak şer'an câiz midir? el-Cevâb: Câizdir, zarûret olıcak nafakaya”. İnanır, *Kanuni Döneminde Osmanlı'da Hukuki Hayat*, s. 74. “Zevci nâbedid olan Hind nafakaya aczi olıcak teşeffü' edip âhara varmak câiz midir? el-Cevap: Câizdir, zarûret olıcak nafakaya. Ebussuûd el-merhûm. Cevab-ı âhar: Teşeffü' husûsu diyâr-ı Rûmda câri olmaya deyu men'-i sultânî vâki olmuştur. Ebussuûd el-merhûm”. *Mecmûatü'l-fevâid*, vr. 63^a.

87 Bk. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, s. 154.

88 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 79^b.

89 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 43^a.

verdiği yetkiyi kullanarak dönmesini engelleyen bir koca “Gel mehrini bana hibe eyle seni boşayıp vilayetine gönderin” diyerek karısına *ikrah edip cebir ile* mehrini hibe ettirmiş ve hüccet almıştır. Müstefti kadının “Bana ikrahla mehri hibe ettirdi” diyerek kocadan mehri talep edip edemeyeceğini öğrenmek istemektedir. Müftünün cevabı olumludur.⁹⁰ Kayseri müftüsü Alâeddin Ali en-Nisârî'nin (ö. 1110/1698) benzer bir fetvasına göre kocası tarafından “Mehrini bana hibe etmezsen seni zebh ederim” denilerek korkutulan ve dövülen bir kadın *ikrah-ı muteber* altında mehrini hibe edince boşanır. Müstefti kadının daha sonra mehrini kocasından talep edip edemeyeceğini sormaktadır. Müftü Nisârî'ye göre dayak ve kesmekle (zebh) korkutmak hibenin sıhhatine mani olduğundan kadın mehrini kocasından talep edebilir.⁹¹ Gerçekten fetvanın sonunda atıf yapılan *Dürerü'l-hükkâm*'da de ifade edildiği üzere bir kimse karısını mehrini kendisine hibe edene kadar dayakla korkutursa -dövmeye gücü yettiği takdirde- hibe sahih olmaz.⁹² Böylece hâkim hukuk sistemi kocanın eşine ikrah altında yaptırdığı hibeyi geçerli saymayarak müeyyide uygulamaktadır. Ayrıca mehrini ve diğer haklarını zorla hibe ettirmek için karısına sözlü ya da fiziki şiddet uygulayan koca daha önceki fetvalarda görüldüğü üzere tazir cezasına çarptırılacaktır.

Osmanlı müftülerine sorulan birçok fetva kadınların kocaları tarafından korkularak *muhâleaya* zorlandıklarını göstermektedir. Ancak belli ki kocaların birçoğu ikrah altında yapılan muhâleada boşama vaki olmakla birlikte maddi hakların düşmediğinden habersizdir. Nitekim bir fetvada devamlı şarap içen bir kişinin mehrini bırakıp kendisiyle *hul'* olması için her zaman dövdüğü karısının ikrah altında mehrinden feragat etmesi hâlinde *hul'*ün değil, sadece talâkın muteber olacağı belirtilir.⁹³ Bunun nedeni muhâleanın koca hakkında her ne kadar yemin hükmünde olsa bile karısı hakkında belli muhayyerlikler içeren ivazlı bir akit sayılmasıdır.⁹⁴ Ebussuûd Efendi bir fetvasında kocasının “Benimle *hul'* eyle” diyerek bir yıl boyunca *eza* ettiği bir kadının ikrah altında *hul'* olduktan sonra ikrahı ispat etmesi hâlinde mehrini ve diğer şeyleri talep edip alabileceğini ifade eder.⁹⁵ Bir diğerinde kocasının *enva-ı türlü azabına* dayanamayan ve ikrah altında mehrinden feragat ederek boşanan kadının daha sonra mehrini talep edip geri alabile-

90 *Fetvâ Mecmûası* (2867), vr. 77^b.

91 Nisârî, *el-Fevâidü'l-aliyye*, vr. 75^b.

92 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, II, 145.

93 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 265-266.

94 Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 108; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, I, 273.

95 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 36^b.

ceğini belirtir.⁹⁶ Bostanzâde Mehmed Efendi (ö. 1006/1598) ve Hocazâde Esad Efendi gibi şeyhülislâmların da ikrah altında muhâlea ederek maddi haklarından vazgeçen kadınların daha sonra ikrahı ispat ettiklerinde bu hakları talep edebileceklerine dair fetvaları bulunmaktadır.⁹⁷ (Esîrî) “Mehmed” imzalı yapııştırma bir fetvada anlatılana göre bir kişi karısına “Bana on yedi bin akçe ver, seni tatlık edeyim” diyerek cebir ve ikrah eder. Karısı ikrah altında kendisine on yedi bin akçe verince talâkı gerçekleştirir. Müstefti kadının *ikrah-ı muteberi* şer‘î tarzda ispat etmesi hâlinde verdiği parayı şer‘an geri alıp alamayacağını sormaktadır. Mehmed Efendi’nin cevabı olumludur.⁹⁸ Abdürrahim Efendi’nin zikrettiği bir fetvada koca “Mahkemeye varıp hâkim huzurunda benimle mehrin üzerine hul’ olmazsan seni darb-ı şedîd ile darb ederim” diyerek karısını korkutunca birlikte mahkemeye gidip hul’ olurlar. Şeyhülislâm’a göre kadın hul’ün *ikrah-ı muteber* ile olduğunu kocasının yüzüne ispat ederse mehrini geri alabilir.⁹⁹ Bütün bu durumlarda koca sadece karısına şiddet uyguladığı için tazir cezasına çarptırılmakla kalmayacak ayrıca ikrah altında feragat ettirdiği maddi haklarını da geri verecektir.

İkrah altında feragat ettirilen mehir ve diğer hakların daha sonra talep edilebileceğinden haberdar olan bazı kocalar eşlerini gönüllü feragat ettirecek yollar denerler. Fiziki şiddet bu yolların en kullanışlı olanları arasında yer alır. Ebussuûd Efendi’nin bir fetvasına göre kocası tarafından *muhkem* darp edilip beş yerinden bıçaklanan bir kadın mehrinden ve nafakasından feragat edince boşanır. Kadın iyileşince yaraların acısından ne dediğini bilmediğini söyler ve feragat ettiği maddi haklarını geri alıp alamayacağını öğrenmek ister. Ne var ki aldığı cevap olumsuzdur.¹⁰⁰ Olumsuz cevabın muhtemel nedeni kadınının doğrudan feragat etmeye zorlanmamış olmasına rağmen korkarak ve fiziki şiddetin sonlanacağını umarak böyle bir davranışta bulunmasıdır. Şeyhülislâm’ın benzer bir fetvasına göre kocası tarafından eziyet edilen ve dövülen bir kadın mehrinden feragat edip kocasıyla hul’ olduktan sonra eğer talep ederse mehrini ancak kocası tarafından “feragat et” diye darp edilmişse geri alabilir.¹⁰¹ Kadını maddi haklarından gönüllü bir şekilde vazgeçirmenin diğer yolu zihârdır. Koca zihâr yapmak suretiyle karısını kendisine haram kılar ve boşamadan nikâhı altında tutmaya devam ederse çaresiz kadın bir süre sonra mehrinden ve diğer haklarından vazgeçmeye razı olacaktır. Ebussuûd

96 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 44^a.

97 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 42^b; Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe*, vr. 27^b-28^a, 34^a.

98 *Fetâvâ-yı Yapıştırma*, vr. 54^b.

99 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 265.

100 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 40^a.

101 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 36^b.

Efendi'nin bir fetvasına göre kocasının "Anam ve kız karındaşım ol" diyerek zihâr yaptığı bir kadın ayrılmaya yol bulamayınca *nice* zaman sonra mehrinden ve kocasında bulunan parasından feragat edip muhâlea eder. Şeyhülislâm'ın kadın lehine söyleyebileceği ve gerçekte söylediği tek şey kocanın sarf ettiği "Anam ve kız karındaşım ol" sözüyle haram kılmaya/boşamaya niyet emişse -zaten boş sayıldığı için- muhâleanın muteber olmayacağı ve maddi hakkını kocasından alabileceğidir.¹⁰² Ama koca boşama kapsamında haram kılmayı kastetmemişse kadın herhangi bir maddi talepte bulunamaz. Kadını maddi haklarından vazgeçmeye razı etmenin bir yolu da nafakasız terk etmektir. Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında anlatıldığına göre kocası tarafından nafakasız bir yıl terk edilen bir kadın zor durumda kalınca kocasından ya nafakasını göndermesini ya da kendisini boşamasını ister. Koca bir vekil aracılığıyla eğer mehrinden ve nafakasından feragat ederse talâk vereceğini bildirir. Şeyhülislâm'a göre vekil talâk verdikten sonra kadın kocasından bir daha mehir ve nafaka talep edemez.¹⁰³ Hukuk sistemi nikâh akdiyle kadın lehine tesis ettiği maddi hakların zorla ve haksız yere elinden alındığı bu gibi durumlar karşısında kayıtsız kalmayacak; haddi gerektirmeyen her bir masiyetin tazire tabi olduğu genel kuralından hareketle ceza tayin edecektir.

Osmanlı hukukunda aile içi ekonomik şiddetin fetvalara yansıyan bir başka görünümü kocanın ölüm hastalığında (*maraz-ı mevt*) karısını mirastan mahrum bırakmak amacıyla kesin bir şekilde boşamasıdır. *Talâk-ı far* denilen bu boşamada kocanın amacı karısını ölüm hastalığında rızası olmadan kesin bir şekilde boşamasından çıkarılmaktadır. Hanefî fakihler kocanın bu şaibeli boşamasına karısını mirasçı saymak suretiyle yatırım uygulurlar.¹⁰⁴ Abdürrahim Efendi'nin zikrettiği bir fetvada anlatılana göre bir kişi vefat edip terekesi varisleri tarafından kabzedildikten sonra ortaya çıkan bir kadın müteveffanın nikâhlı eşi olduğunu; maraz-ı mevte kendisini rızası yokken üç talâkla boşadığını ve boşamanın üzerinden otuz altı gün geçtikten sonra vefat ettiği için kendisinin de varis olması gerektiğini iddia eder. Varisler kadının vefattan sonra kocasının kendisini altı ay önce sağlıklı iken bâin talâkla boşadığı ikrarında bulunduğunu dava edip ikrarı yüzüne karşı ispatlasalar davayı def edebilirler mi? Abdürrahim Efendi cevaben altı ay önceki bâin boşamadan sonra nikâhın yenilediği sabitse varislerin davayı def edemeyeceğini; aksi hâlde def edebileceğini ifade eder.¹⁰⁵ Varislere göre kadın kocası tarafından vefattan altı ay önce bâin talâkla boşandığı ikrar etmiştir. Kadın

102 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 67^b.

103 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 40^a.

104 Şeyhizâde, *Mecma'u'l-enhur*, II, 72-74.

105 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 232-233.

kocanın maraz-ı mevtte kendisini üç talâkla boşadığını iddia ettiği için önceki boşamadan sonra nikâh yenilenmiş olmalıdır. Eğer böyleyse koca maraz-ı mevtte karısını rızası olmadan üç talâkla boşadığı için talâk-ı far yapmış sayılacak ve iddeti içinde vefat ettiğinden dolayı karısı kendisine varis olacaktır. Fakat bunun için davada artık müddei konumunda bulunan kadının altı ay önceki bâin boşamadan sonra nikâhın yenilenmiş olduğunu ispatlaması gerekmektedir.¹⁰⁶ Abdürrahim Efendi'nin aynı olayla ilgili olduğu anlaşılan bir diğer fetvasında koca maraz-ı mevtinde karısına “Ben seni altı ay mukaddem tatlık etmişidim, hâlen iddetin dahi münkaziye olmuştur” dediğini ikrar etmiş, mehrini vermiş ve otuz altı gün sonra iyileşmeden ölmüştür. Cevaba göre kadının altı ay önce boşandığı sabit değilse mirasçı olması mümkündür.¹⁰⁷ Öyle anlaşılmaktadır ki koca maraz-ı mevtinde veraset yönünden etkisiz olacağını düşünerek karısını boşamamış ama altı ay önce boşadığını ikrar etmiştir. Fakat maraz-ı mevtte tıpkı boşama gibi mezkur ikrar da şaibeden uzak değildir. Nitekim cevapta kocanın iddia ettiği boşama sabit değilse karısının mirasçı olabileceği ifade edilmektedir. Bir önceki fetvada maraz-ı mevtte boşandığı söylenen kadın muhtemelen sadece altı ay önce boşandığı haberini almıştır. Varislerin kadının ikrar ettiğini öne sürdüğü şey belki de bu haberle ilgilidir. Birinci fetvada kadının, ikinci fetvada varislerin ispatla yükümlü olması fetvaların kimler tarafından talep edildiğine işaret etmektedir. Şeyhülislâm müsteftinin kimi zaman gerçek olayı manipüle eden anlatışına göre hüküm verdiği için aynı olayla ilgili fetvalarda farklı taraflar avantajlı (davalı) görünebilmektedir. Mahkeme tarafların anlatışı yanında kanıtlarla da ilgilenecek ve sürecin gerçek hikayesini gün yüzüne çıkaracaktır. Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin (ö. 1068/1658) zikrettiği benzer bir fetvaya göre bir kişi maraz-ı mevtinde karısına altı ay önce kendisini üç talâkla boşamış olduğunu söyleyince karısı boşamayı inkâr eder. Koca sekiz gün sonra karısı iddet beklerken ölür. Geride kalan kadın terekeden hissesini almak istemektedir. Müftüye göre diğer varisler salt kocanın mezkur beyanını hatırlatarak kadının hissesini almasına mani olamazlar.¹⁰⁸ Bir önceki fetvada olduğu gibi koca belki de etkisiz olacağı düşüncesiyle boşama yapmamış ama boşamayı daha önce yaptığını ikrar etmiştir. Varisler kadının varis olmasına mani olmak için boşamayı ispat etmelidir. Abdurrahman Efendi'nin bir fetvası ölüm hastalığında karısını mirasından mahrum etmek isteyen kocanın bu

106 Şeyhülislâm Bâlizâde'nin bir fetvasında varisler mütevaflanın karısını hayatında boşadığına, karısı ise vefat sırasında nikâhı altında bulunduğu dair beyine ikame etmekte; Şeyhülislâm iki akit iddia etmesi hâlinde kadının, tek akit iddia etmeleri hâlinde varislerin beyinesinin evla olduğunu ifade etmektedir. Bâlizâde, *Fetâvâ*, vr. 97^b.

107 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, 228.

108 Karaçelebizâde, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*, vr. 16^b.

sefer daha farklı bir yol izlediğini göstermektedir. Koca maraz-ı mevtinde karısının kendi süt kız kardeşi olduğunu iddia etmiştir. İddia karısı tarafından reddedilmiş ve hasta koca bir gün sonra ölmüştür. Geride kalan kadın terekeden mehrini ve hissesini almak istemektedir. Müftü diğer varislerin salt müteveffanın iddiasını ileri sürerek kadının mehir ve hisse almasına mani olamayacağı görüşündedir.¹⁰⁹ Çünkü süt akrabalığı sabit değildir ve ölüm hastalığında olan koca tarafından ileri sürüldüğü için şaibelidir.

SONUÇ

Osmanlı toplumunda evlilik içi şiddete maruz kalan kadınların fetvalara yansıyan hazin hikayeleri fetvanın mağdur kadınlar tarafından kendi başına ya da mahkeme sürecini desteklemek üzere bir hak arama yolu olarak kullanıldığını göstermektedir. Fetvalara yansıyan yakınmalar kadının evlilik içinde nispeten hafif hakaretlerden galiz küfürlere kadar muhtelif şekillerde sözlü şiddete maruz kaldığına işaret eder. Osmanlı müftüleri hâkim hukuk doktrinini takip ederek eşlerine sözlü şiddet uygulayan kocalar hakkında tazir cezaları öngörür. Koca bazen karısına yaptığı hakaret sebebiyle kazif suçu işlemiş sayılır ve karısının talebiyle liân yaptıktan sonra hâkim tarafından tefrik edilir. Bazen de karısına ettiği galiz küfürler sebebiyle iman dairesinin dışına çıkar ve nikâhı geçersiz hâle gelir. İmanını yeniledikten sonra nikâhını yenilemek istediğinde karısının rızasını alması gerekir. Son iki durum evlilik bağından kurtulmak isteyen fakat geçerli bir hukuki sebebi olmayan kadınlar için ayrılık imkânı doğurur. Dayak kadının evlilik içinde maruz kaldığı yaygın bir şiddet şeklidir. Osmanlı müftüleri karısını haklı bir sebep olmadan döven kocayı tazirle cezalandırır fakat haksız yere dövülen kadına tefrik hakkı vermez. Bununla birlikte kocanın talâkı veya tefvizi haksız yere dövmemeye talik ettiği durumlarda dövmenin boşanmaya sebep olduğu görülür. Fetvalarda kadının hukuken kabul edilebilir bir gerekçesi olmadan ilişkiden kaçınması, izin almadan evi terk edip gitmesi, kocasına küfretmesi ve namazı terk etmesi gibi durumlarda kocanın -nasihat ve diğer yollar işe yaramadığında- haddi aşmadan uyguladığı tazir şiddet olarak görülmez ve cezalandırılmaz. Belirtilen durumlarda kocaya verilen tazir izni temelde kocanın mehir ve nafaka ödemek suretiyle maliki olduğu cinsel menfaati cebren ve tazir yoluyla olsa da tasarruf edebileceği; ayrıca haddi gerektirmeyen her bir masiyetin işlenme anında her bir kişiye verilmiş olan önleme yetkisinin aile içinde koca tarafından kullanılabilice-

109 Abdurrahman Efendi, *Sefinetü'l-fetâvâ*, I, 133^a.

ği anlayışlarıyla ilgilidir. Osmanlı müftülerine göre karısını zihâr yoluyla cinsel yönden kendisine haram kılan ve kefarete ya da boşamaya yanaşmadan nikâhında tutan koca hâkim tarafından tazir ve hapis yoluyla ikisinden birine zorlanmalıdır. Yine eşleri arasında adalete riayet etmeyen koca uyarılmalı ve adaletsizliğe devam ettiğinde cezalandırılmalıdır. Osmanlı toplumunda talâk yetkisini bilinçsizce kullanan kocanın karısını hülle kapsamında başkasıyla birlikte olmak zorunda bırakması sıklıkla görülen bir cinsel şiddet türüdür. Dinen günah sayılan ve kocanın -eğer varsa- onurunun ve toplumdaki itibarının zedelenmesine neden olan bu boşama şeklinin fetvalarda her hangi bir cezai yaptırımına rastlanmaz. Şiddet bazen üç talâkla boşandığını bilen ama ispat edemeyen kadınların diyaneten artık nikâhlı sayılmadıkları eski kocaları tarafından ilişkiye zorlanmalarıyla ortaya çıkar. Taraflar kazaen evli göründükleri için bir tür evlilik içi zina mahiyetinde olan bu gayrimeşru ilişki sebebiyle koca kimi durumlarda zina kapsamında ölümle cezalandırılabilir. Fetvalarda kadınların ikrah altında nikâhlanması, istemedikleri zamanlarda/şekillerde ilişkiye zorlanmaları ağır bir şekilde cezalandırılır. Fakat kadının haklı bir gerekçesi olmadan evlilik hukukuna aykırı hareket ettiği hâllerde kocanın cinselliği bir tedip yöntemi olarak kullanması şiddet olarak görülmez; aksine tavsiye edilir. Osmanlı aile hukuku kocaya eşinin nafakasını temin etme sorumluluğu yüklemekle birlikte bazı durumlarda sorumluluğu kaldırır. Fetvalarda geçerli bir hukuki sebebi olmadan kocasının temin ettiği eve gitmekten kaçınan, izinsiz evden çıkıp dışarda istediği gibi dolaşan veya bir yakınına kalmaya giden ya da seferilik mesafesinden daha yakın bir yere taşınan kocasıyla gitmeyi reddeden kadının nafakasının temin edilmemesi evlilik hukukuna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle haklı bulunur. Osmanlı toplumunda kocanın karısını ve çocuklarını kasten veya ihmal suretiyle nafakasız terk edip gaip olması sıklıkla görülen bir ekonomik şiddet biçimidir. Fetvalarda bu sorumsuzluğun müeyyidesinden ziyade geride kalan kadının evlilik içinde kalarak nafakasını nasıl temin edeceğine ilişkin soruların cevapları bulunur. Ekonomik şiddet kimi zaman kocanın karısını meh-rinden ve diğer haklarından ikrah altında feragat ettirmesiyle gerçekleşir. Müey-yide şiddetin tazirle cezalandırılması ve feragatin ikrah altında gerçekleştiği ispat edildiğinde geçersiz sayılmasıdır. Kocanın ölüm hastalığında karısını mirastan mahrum bırakmak amacıyla kesin bir şekilde boşaması fetvalara ayrı bir şiddet türü olarak yansır. Bu tür boşamalarda kadın mirasçı yapılmak suretiyle kocanın amacını gerçekleştirmesine mani olunur. Bütün bu hâllerde Osmanlı müftüleri Hanefî hukuk doktrinini takip ederek kocanın karısına yönelik zarar verici söz-lerini, davranışlarını ya da ihmallerini haklı bir sebebe dayanmadığında şiddet olarak değerlendirmekte ve cezalandırmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah b. Mehmed, Yenişehirli, *Behcetü'l-fetâvâ*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1583, vr. 1^b-310^b.
- Âkifzâde, Abdürrahim b. İsmail el-Amasî, *Mecelletü'l-mehâkim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 274, vr. 1^b-378^b.
- Ali Efendi, Çatalcalı, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1311.
- Ankaravî, Süleyman b. Veli, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 2. Baskı, İstanbul: Dârü't-Tibâ'atî'l-Âmire, 1292.
- Ankaravî, Ahmed Hamdullah b. İsmail, *Mir'atü'l-mürâfi'in*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 685, vr. 1^b-250^a/2-499.
- Aydın, Mehmet Akif, *Osmanlı Aile Hukuku*, 1. Baskı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed, *el-Înâye*, (Fethü'l-kadir'le Birlikte), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bâlîzâde, Mustafa Efendi, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 944/3, vr. 96^b-108^b.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.
- Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1028, vr. 0^b-360^a.
- Boyabâdi Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067, vr. 0^b-481^b.
- Cebeci, İsmail, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Çeşmizâde, Efendizâde Mehmed Hâlis, *Hulâsatü'l-ecvibe*, İstanbul: Derviş Matbaası, 1325.
- Çorlulu Sinan b. Ramazan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3407, vr. 1^b-338^a.
- Debbağzâde Numân Efendi, *Fetâva'n-Nu'mâniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1080, vr. 1^b-407^a.
- Düzdağ, Ertuğrul, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Erzurumî, Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa, *Sefînetü'l-fetâvâ*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 1330, I, vr. 0^b-410^b.
- Esad Efendi, Hocasâde, *Fetâvâ-yı Müntehabe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277, vr. 1^b-184^a.
- Fetâvâ-yı Yapışdırma*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2419, vr. 1^b-84^a.
- Fetvâ Mecmûası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2867, vr. 1^b-85^a.
- Fetvâ Mecmûası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2868, 1^b-157^a.
- Halebî, İbrahim b. Muhammed, *Mülteka'l-ebhur*, thk. Vehbi Süleyman Gavacı, 2. Baskı, Dimaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2005.
- Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Menagé, Oxford: Oxford University Press, 1973.

- Heyd, Uriel, "Osmanlıda Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", çev. Fethi Gedikli, *Hukuk Araştırmaları*, c. 9, sy. 1-3 (1995), 287-317.
- Hoca Sâdeddin Efendi, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728, vr. 0^b-112^b.
- İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyd b. İbrahim, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, Beyrut: Şirketü Alaüddin, t.y.
- İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyd b. İbrahim, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Muti el-Hâfız, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1983.
- İnanır, Ahmet, *Kanuni Döneminde Osmanlı'da Hukuki Hayat*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001.
- Kâdihan, Ebü'l-Mehâsin Fahreddin Hasan b. Mansûr, *el-Fetâvâ'l-Hâniyye*, (*el-Fetâvâ'l-Hindiyye* ke-narında), 2. Baskı, Bulak: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310.
- Kânünnâme-i Sultân Selim Han Tâbe Serâh*, Eski Asya Müzesi, Leningrad, B 1882, vr. 1^b-26^a.
- Kânünnâme-i Sultânî*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5819, vr. 34^b-38^b.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1048, vr. 1^b-169^b.
- Karahisârî, Mehmed, *Fetâvâ-yı Karahisârî*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924, vr. 6^b-285^b
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Hanefî, *Bedâi'üs-sanâi' fi tertibiş-şerâi'*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kitâb-ı Fetâvâs-Sivâsiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487, vr. 0^b-174^b.
- Manisalı Evliyâzâde b. İbrahim, *Melceü'l-müftîn fi vâkıâtî'l-müsteftîn*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 3218, vr. 1^b-427^a.
- Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914, vr. 1^b-383^a.
- Menteşzâde, Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, İstanbul: Dârü't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1243.
- Merginânî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Muhammed Muhammed Tamir, Hafız Aşur Hafız, Kahire: Dârüs-Selam, 2000.
- Mevkûfatî Mehmed Efendi, *Mülteka Tercümesi Mevkûfât*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1312.
- Mevlânâ Piri Efendi, *Suveru'l-fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüzeyin Paşa, 243, vr. 1^b-245^a.
- Midilli, Muharrem, *Klasik Osmanlı Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Minkârîzâde, Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854, vr. 1^b-431^a.
- Molla Arab, *Fetâvâ-yı Mevlânâ Arab*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 585 vr. 1^b-107^b.
- Mostarî, Ahmed b. Muhammed, *Fetâvâ-yı Ahmediyye fi Şerî'ati'l-Muhammediyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 290, vr. 1^b-226^a.
- Nisârî, Alaaddin Ali, *el-Fevâidü'l-âliyye mine'l-mesâilîş-şer'iyye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 5036-1, vr. 0^b-113^b.

- Özen, Şükrü, "Osmanlı Dönemi Fevta Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 5 (2005), 248-378.
- Sa'dî Çelebi, Sâdullah b. İsa el-Kastamonî, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1073, vr. 1^a-111^a/1-223.
- Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1267, vr. 1^b-208^b.
- Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Seyyid İbrahim Edhem b. Kadızade Muhammed Ârif, *Nehriyyetü'l-fetâvâ*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1590, vr. 0^b-307^a.
- Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502, vr. 1^b-76^a.
- Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu, *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.
- Üskübî, Pîr Mehmed Efendi, *Muinü'l-müftî fi'l-cevab ale'l-müstefî*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0461, vr. 1^b-240^b.
- Vânî, Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbi el-Hüseynî, *Fetâvâ-yı Bistâmî*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 989, vr. 1^b-264^a.
- Yahyâ Efendi, Zekeriyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116, vr. 0^b-290^b.
- Yıldırım, Hacı Osman v.dğr. (haz.), *6 Numaralı Mühimme Defteri: (972/1564-1565): Özet, Transkripsiyon ve İndeks*, Ankara, 1995.
- Zeylai, Fahrüddin Osman b. Ali, *Tebyinü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, Bulak: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1. Baskı, 1313.